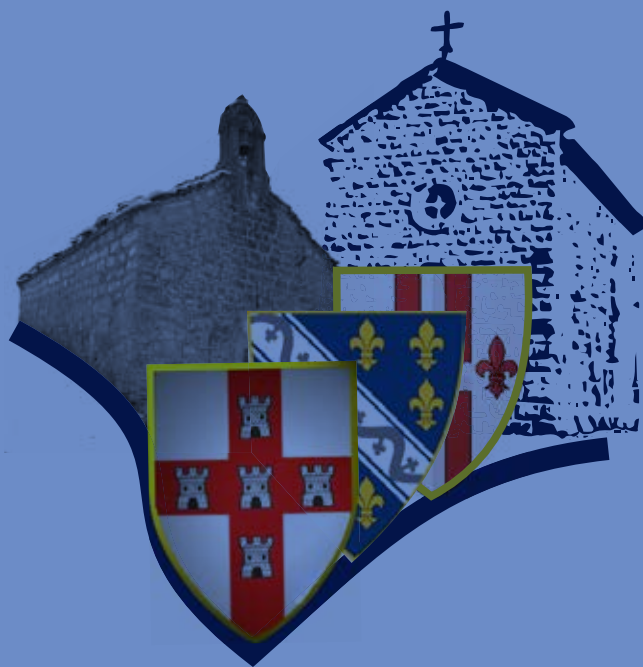

КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ: ИСТОРИЈА И КУЛТУРА ПАМЋЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Зборник радова са научног симпозиона

Бања Лука, 2023.

КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ:
ИСТОРИЈА И КУЛТУРА ПАМЋЕЊА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ
Зборник радова са научног симпозиона

Издавач
Графид д. о. о. Бања Лука
Јавна установа Центар за друштвено-политичка истраживања
Републике Српске
Трг Републике Српске 1
78000 Бања Лука

За издаваче
Срђан Иванковић
Душан Павловић

Едиција
Форум

Главни и одговорни уредник
Душан Павловић

Уреднички одбор
Проф. др Горан Латиновић
Проф. др Драга Мاستиловић
Проф. др Владе Симовић

Технички уредник
Мр Александра Савић

Лектура и коректура
Мр Александра Савић

Припрема за штампу и штампа
Графид д. о. о. Бања Лука

За штампарију
Бранислав Иванковић

Тираж
100

Министарство за научнотехнолошки развој,
високо образовање и информационо друштво

Јавна установа Центар за друштвено-политичка истраживања
Републике Српске

КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ:
ИСТОРИЈА И КУЛТУРА ПАМЋЕЊА У
РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ
Зборник радова са научног симпозиона

Бања Лука, октобар 2023.

Мотиви на насловној страни: Црква Самодрежа, у општини Вучитрн на Косову и Метохији, у којој је по предању Свети кнез Лазар причестио своју војску, и црква Светог архангела Михаила у Трновом Дољу код Билеће, гдје је, такође по предању, прије одласка у Косовску битку причешћена војска краља Срба Стефана Твртка I Котроманића, коју је предводио његов највећи војсковођа Влатко Вуковић Косача. Напријед су грбови средњовјековних српских владарских и великашких породица: Вуковић Косача, Котроманић и Хребељановић.

Садржај

РИЈЕЧ ИЗДАВАЧА	7
<i>Душан Павловић</i>	
КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ И РЕПУБЛИКА СРПСКА ИЛИ ЗАШТО ОВАЈ ЗБОРНИК.....	9
РАДОВИ	
<i>Предраг Лозо</i>	
ПОЛИТИКА ПАМЋЕЊА И КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ У РЕПУБЛИЦИ СРПскоЈ	13
<i>Марко Алексић</i>	
ВОЈНИ И ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ КОСОВСКЕ БИТКЕ.....	25
<i>Дејан Дошлић</i>	
КРАЉ СТЕФАН ТВРТКО КОТРОМАНИЋ И КОСОВСКА БИТКА (1389).....	41
<i>Бојан Крунић</i>	
КОСАЧЕ И СВЕТОСАВЉЕ.....	57
<i>Љиљана Врућинић</i>	
ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА У ТРНОВОМ ДОЛУ, МЕКА ГРУДА, ОПШТИНА БИЛЕЂА – САБОРНОСТ У ЗАШТИТИ КУЛТУРНОГ ДОБРА	73
<i>Горан Комар</i>	
ПРАВОСЛАВНИ НАТПИСИ БОСНЕ И ХУМА/ХЕРЦЕГОВИНЕ	85

РИЈЕЧ ИЗДАВАЧА

Бављење питањима идентитетских политика и политика памћења један су од примарних задатака Центра за друштвено-политичка истраживања Републике Српске.

Свједоци смо искривљивања историјских чињеница, те интерпретација које су далеко од научних сазнања, чиме се додатно збуњују млади нараштаји. Евидентно је континуирано изузимање елемената из историје и културе српског народа, њихово преузимање и стављање у службу и контекст агресивних политичких програма. Овдје не тематизујемо ова питања да бисмо отварали расправе на дневнополитичком нивоу, већ да артикулишемо и реafirмишемо свој историјски, културни и геополитички идентитет.

Активности Центра на пољу идентитетских и политика памћења почињемо у Херцеговини, колијевци светосавља и живог косовског предања, тематском тродневном манифестацијом „Косовски завјет: историја и култура памћења у Републици Српској”.

У дане Видовдана 2023. године организован је низ активности с циљем да се освијетли значај и симболика српске средњовјековне државе у памћењу и идентитету српског народа.

У сарадњи са Музејом Републике Српске и Матичним музејом Херцеговине у Требињу, 26. јуна отворена је изложба „Орао, лав и крин – хералдика српских средњовјековних земаља”, аутора Јанка Врачара и Дејана Дошлића. Изложба је током мјесеца јула била доступна бројним посјетиоцима у Требињу.

Другог дана манифестације у Музеју Херцеговине у Требињу одржан је стручни скуп „Косовски завјет: историја и култура памћења у Републици Српској”. Излагачи су се бавили темама из археологије, историје, културе и културног наслеђа. Дио радова насталих након овог скупа представљамо у зборнику који је пред вама.

Завршни дан манифестације посвећен је живом косовском предању. Тродневне активности крунисане су одржавањем видовданске свечано-

сти, која је организована уз подршку Српске православне епархије захумско-херцеговачке и приморске, у цркви Светог архангела Михаила у Трновом Долу код Билеће. Свечаност је почела Светом архијерејском литургијом, која је овом приликом први пут служена у обновљеном храму. По предању, на овом мјесту причешћена је војска српског краља Стефана Твртка Котроманића прије поласка у Косовску битку, а коју је предводио његов највећи војсковођа војвода Влатко Вуковић. О самој цркви као заштићеном споменику културе и њеном обнављању, које је покренуто и реализовано захваљујући иницијативи и труду свештенства и вјерног народа, учесници манифестације упознали су се претходног дана кроз једно од стручних излагања.

Овом приликом захваљујемо учесницима манифестације и свима који су помогли да се она реализује. На наредним страницама доносимо радове са стручног скупа и надамо се да ће они читаоцима бити од користи.

Душан Павловић

Директор ЈУ Центра за друштвено-политичка
истраживања Републике Српске

КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ И РЕПУБЛИКА СРПСКА ИЛИ ЗАШТО ОВАЈ ЗБОРНИК

Видовдане, мој очињи виде, тобом видим што други не виде!
Шта је то што као народ и појединци видимо кроз призму Видовдана?
Зашто је систем вриједности Косовског завјета за српски народ и да-
нас значајан?

Зашто је за нас важна историјска чињеница да је 1389. године уједиње-
на српска војска из свих српских земаља изашла на стратешки важно мје-
сто како би се супротставила највећем хегемону тог времена, који је не-
зауостављиво надирао на нашу земљу?

Да ли је за нас битна чињеница да је српски краљ Стефан Твртко Котро-
манић, крунисан круном Немањића, послао свог најспособнијег ратника
и војводу Влатка Вуковића, на челу своје војске, да са Светим кнезом Ла-
заром и осталим мјесним господарима дочека много моћнију војску на
Косову пољу, и да том приликом направи преседан у историји агресор-
ских османских похода и убије једног султана, емира Мурата?

Да ли је тада српска елита заједно са народом бранила свој култур-
но-цивилизацијски идентитет и своју територију или је попустила про-
паганди, непријатељском наративу агресора?

Завјетни идентитет српског народа, његов културно-цивилизацијски
идентитет, и на крају његов геополитички идентитет, утемељени су на
правилном разумијевању реалности Видовдана. Та вертикала нас као на-
род обједињује и држи у сфери слободе и истине, односно цивилизације
у пуном смислу те ријечи.

Гдје се сада налазимо као народ и као појединци у огледалу цивилиза-
цијског система вриједности Косовског завјета?

Да ли смо солидарни, спремни на праштање једни другима и жртву за-
рад освајања слободе и њеног очувања?

Како стојимо пред чињеницом да је Космет окупиран од данашњег хе-
гемона?

Да ли данас разумијевамо себе као један народ или су нам још у главама границе које су нам програмирали наши непријатељи?

Да ли корачамо према успостављању јединствене српске елите и народа који ће узрастати са системом вриједности Косовског завјета, достојни славе Стефана Твртка Котроманића, Светог кнеза Лазара, Влатка Вуковића, Милоша Обилића и осталих светих српских јунака и ратника?

Управо Република Српска јесте реафирмација културно-цивилизацијског идентитета и етоса ових наших предака – изданак Косовског завјета.

Зато је за нас ово и данас важно питање културе и политика памћења – као културе будности и суштински неизоставног елемента нашег културно-цивилизацијског и геополитичког идентитета, а самим тим и практичне реализације политика наше елите у свеукупности овог идентитета.

Радови

Ма Предраг Лозо

Републички центар за истраживање рата, ратних
злочина и тражење несталих лица

ПОЛИТИКА ПАМЋЕЊА И КОСОВСКИ ЗАВЈЕТ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

*Покажи ми редом Витезе твог рода,
Што балчаком с руку сломише ти ланце,
Где је Карађорђе твојега народа,
Покажи ми твоје термopilске кланце.*

Јован Дучић „Сину тисућљетне културе”

Апстракт: Српски народ као народ дубоке историјске вертикале своју историјску свијест формирао је на линији средњовјековне славе, Косовске битке, обнове Пећке патријаршије те очувања православне вјере у окупаторским временима, који су у добу потпуног сазријевања националне свијести добили карактер националног идентитета. Тако Косовска битка и Косовски завјет имају значајну улогу и у савременом идентитету Срба и они се кроз културу сјећања и памћења препознају, разумијевају и његују, те постају везивно ткиво српског колектива. У раду се анализирају појмови култура сјећања и памћења, њихов значај за српски народ, као и њихово мјесто у очувању српског националног идентитета.

Кључне ријечи: Косовски завјет, Косовска битка, култура сјећања и памћења, национални идентитет.

Описујући настанак и постојање Косовског завјета и видовданске етике, Милош Ковић наводи: „Више од шест стотина година Срби пјевају и приповиједају о бици на Косову пољу. Трагање за истином о косовској погибији и за њеним дубљим смислом почело је готово сутрадан пошто су се војске разишле. Необично трајна и витална, предања о бици на Косову су мењајући своје облике, кроз култове и молитве, јуначке песме, књи-

жевност и уметност, научна истраживања, политичке пароле, столећима надахњивала људе у доношењу судбоносних одлука”.¹

Срби су као народ дубоке историјске вертикале своју историјску свијест какву данас познајемо формирали у времену османске окупације српских земаља. Поготово је ту кључан био период обнове Пећке патријаршије. Загледани у средњовјековну славу, Срби су Косовску битку почели посматрати као кључни моменат своје прошлости, придајући јој својства универзалне борбе добра и зла, мучеништва и издаје, елемената који су у окупаторском исламистичком друштву имали и педагошку улогу очувања православне вјере, а тиме и укупног народног идентитета. Оно што је код Срба у средњовјековном и османском периоду имало педагошку улогу, у каснијим преиспитивањима и историјским сазријевањем добило је улогу преднационалног и коначно у XIX вијеку националног идентитета. Национални идентитет постављен је као чвориште у којем су везани српски регионални идентитети који су, искуствима великих страдања у два свјетска рата, постали једна врста националног имуног система.²

Култура сјећања и памћења појмови су што и код нас у посљедње вријеме доживљавају својеврсну девалвацију захваљујући учесталом спомињању без много основног знања о њима. Ту свакако треба покушати разумјети и синтагму политика памћења, коју треба везивати за управљање ресурсима колектива у области посматрања прошлости и односа према идентитетским питањима. То су веома важни ресурси, неки би рекли и најважнији за постојање самог колектива, јер као што појединац који не посједује памћење не може самостално функционисати, тако и колективе, групе, народе или нације веже заједничка прошлост тј. њено разумијевање и репродуковање. Однос према историјском току времена често подразумеива поједностављивање и редуковање прошлости на ниво симбола који су разумљивији и прихватљивији појединцу у његовом саморазумијевању.³

Основни семантички елемент за наше посматрање јесте ријеч сјећање, блиска ријечи *(о)сјећање*: не само сјетити се или сјећати се, него и осјећати нешто, и она је везана за појединца и његова искуства. *(О)Сјећање*, као што видимо и по самом коријену ријечи, више можемо посматрати у

1 М. Ковић, „Косовски завет и национални идентитет Срба”, у: Завети, чланци, интервјуи и беседе, Београд 2019, 13.

2 Д. Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске, Република Српска као српско «никад више», у: Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату, уредник П. Лозо, Бања Лука 2018, 12–13.

3 П. Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској”, у: Годишњак за истраживање геноцида, XI, Београд – Крагујевац 2019, 273.

вези са личношћу и емоцијом те њеним преношењем. Дакле, контекст са јаким нагласком на ирационално; док је памћење, пам(ет)ћење, као што видимо, и етимолошки сродно памети, па стога можемо констатовати и његов когнитивни карактер и требало би да га везујемо за колектив.⁴

Уколико појам културе као његовања – култивације вежемо за поменуте појмове, добијамо јаснију слику процеса везаних за „освртање” појединца и колектива на прошлост. У смислу разумијевања појмова у оквиру терминологије српског језика, ту је и питање дефинисања појма идентитет. Како тај појам најједноставније „превести” и одредити његову улогу у вези са појединцем и групом? Када бисмо најједноставније покушали објаснити ријеч идентитет – то би се могло извести тако што бисмо трагали за одговорима на питања: Ко сам ја и ко смо ми? Откуда долазим(о) и куда идем(о)? За идентитет би се могле користити и ријечи истост или сопство. Ови појмови уједно осликавају и потрагу за саморазумијевањем онога ко се пита, али и везу окренутости прошлости са одлукама у садашњости и будућности. То саморазумијевање потиче и од првобитног задатка културе памћења – успостављања контакта с духовношћу која лежи у особи.⁵

Специфични услови неолибералне данашњице, у контексту постмодерне, у процесима наметања тзв. индивидуалности и разбијања свих других колективних идентитета осим идентитета силе и корпорација, додају нам још један степен значаја посматрања сјећања и памћења између појединца и групе. Утврђивање значаја односа појединца и групе на овим пољима говори нам да „културни избори нису ни лагани ни неограничени” и да „чланство у култури јесте предмет избора”. Пењући се тако од појединца ка заједници, односно групи и трајању, долазимо до задатка културе, тј. оне култивације (његовања) за коју Зигмунт Бауман наводи да се „односи на превођење пролазног у трајно, тј. на изумевање техника преношења и чувања информација које су од кључног значаја за конституисање и трајање једне групе и њеног идентитета”.⁶

Говорећи о значају Косовске битке у оквиру савременог идентитета, видимо да посматрање ових тема никако није искључиво историјско или историографско питање. То је сфера језика и књижевности, сфера теологије и филозофије, социологије и других наука. Дакле, посматрање културе и политике памћења захтијева приступ који је много сложенији од

⁴ Исто, 274.

⁵ Исто, 275.

⁶ A. Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, у: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili M. Sladeček, J. Vasiljević i T. Petrović Trifunović, Beograd 2015, 82.

класичног историографског посматрања, а то подразумеива широку мултидисциплинарну лепену.

Француски социолог Морис Албваш (Maurice Halbwachs), професор у Стразбуру и Паризу, развио је, 20-их и 30-их година 20. вијека, либералну теорију сјећања. Његова студија носи врло симболичан наслов Друштвени оквири памћења (*Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925). Албвашовим радом тема сјећања практично је отргнута из поља медицинских наука и пребачена у миље широког друштвеног и хуманистичког склопа дисциплина. Савремени дискурси у посматрању сјећања и памћења резултат су и тзв. мемори бума, тј. експлозије сјећања или, како се још назива, помаме за памћењем у посљедње двије декаде 20. вијека, прије свега у Западној Европи.⁷ Тај период хронолошки се поклопио са ратовима на простору некадашње Југославије. Простори Балкана након обје те експлозије постали су нека врста огледног поља, тј. изразито повољног експерименталног простора за тзв. ратове памћења.

У таквим поставкама, а у вези са поменутиим неолибералним поставкама колективног Запада, српско народно памћење, које јесте и литургијско памћење настало у оквиру Српске православне цркве, посматра се као памћење супротстављене или алтернативне групе које низом процеса треба мијењати. Таквим радом требало би занемарити сопствену евиденцију историјског искуства самог српског народа и његове елите, њене резултате скрајнути или пак драстично измијенити. У вези са тим видимо и значај светосавља и Косовског завјета, који су везивно ткиво српског колектива и који су највећа препрека наметнутим процесима. Светосавље и Косовски завјет у српску историју уносе појмове смисла трајања и жртве.

У разумијевању тих процеса требало би размотрити појам реинтерпретације, односно ремеморијализације (сва наглашавања су ауторова) одређених историјских садржаја. „Свака генерација конструише соп-

7 П. Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења...“, 273; Као примјер промјене стања у историјској науци навешћемо закључак израелске Академије, која је након истраживања комисије коју је основала изразила забринутост о стању науке о Холокаусту и изразила насушну потребу истраживања и других геноцида који су се десили током Другог свјетског рата: „Основну грађу коју је проучавала Академијина комисија чинили су курсеви о Холокаусту које нуде додипломске и постдипломске студије на 19 од 22 постојеће израелске високошколске институције. Таквих курсева је за вријеме рада Комисије било 218, од којих се 53 бавило самим Холокаустом, четрдесет његовим историјским контекстом, док их се 125 бавило питањима сјећања и представљања. Тренд ‘давања приоритета проучавања представљања историјских збивања над испитивањем онога што се стварно збило’ дубоко је забринуо извјеститеље, који су беспопштедно закључили да је бавити се представљањем и тзв. културом сјећања – једноставно лакше и угодније, јер истраживање реалних историјских збивања подразумеива ‘овладавање језицима и проучавање архивских докумената’“. (Vladika Jovan (Ćulibrk), „*Pesimistički izveštaj izraelske Akademije o stanju nauke o Holokaustu – i nasušnoj potrebi ‘istraživanja i drugih genocida koji su se desili u Drugom svetskom ratu’*“, НСИМ, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/pesimistički-izveštaj-izraelske-akademije-o-stanju-nauke-o-holokaustu-%E2%80%93-i-nasusnoj-potrebi-istraživanja-i-dругих-genocida-koji-su-se-desili-u-drugom-svetskom-ratu.html?alphabet=1>, приступљено 15. 8. 2023).

ствене друштвене мапе и бира своју посебну етничку етику, али то чини у оквиру ограничене матрице која је производ снажне друштвене привржености специфичним митско-симболичким комплексима, конкретним окружењима и јединственим опсегом епоха и значајних личности, јер они чине интринзични етницитет одређене етнице (...) Потребно је још и да разумемо историје њихових поновних открића и заједничких реконструкција прошлости, да видимо шта је свака генерација учинила с наслеђем које је добила”.⁸

У том смислу можемо посматрати и тему овога рада – како данас разумјети Косовски завјет уопште, али и како га разумјети у оквиру политике памћења Републике Српске. Једноставно, не постоји генерација Срба која се није одредила према Косовском завјету. Евидентно је да је Република Српска изданак Косовског завјета код Срба и да ће генерације које долазе кроз црквено-народно памћење кроз однос према прошлости дефинисати координате сопственог разумијевања себе и стварности у идентитетском смислу.

Досадашња истраживања су утврдила да културално памћење, као и политика памћења, имају више обиљежја од којих се издвајају, као прва три, учвршћивање идентитета, реконструктивност и оформљеност, а четврто и пето су, и за наше посматрање посебно важни, организованост и обавезивост. Под организованашћу Јан Асман подразумева: а) институционално осигуравање комуникације, на примјер преко артикулисања комуникацијске ситуације у церемонији и б) специјализовање носилаца културног памћења.⁹

Док су дистрибуција и структура партиципације у комуникативном, краткотрајном породичном сјећању дифузне, тј. ту нема специјалиста, насупрот томе, културно памћење увијек упућује на неку специјализовану праксу, врсту „култивације”. Обавезивост се односи на посебан значај културне акумулације знања и симбола за заједницу.¹⁰

Дефинишући настанак културалног памћења, Алаида Асман га везује за процес производње и у том контексту наводи: „Институције и веће друштвене групе као што су нације, државе, цркве или компаније не «поседују» сећање. Оне га праве саме за себе уз помоћ знакова за сећање као што су симболи, текстови, слике, обреди, церемоније, места и споменици. Уз помоћ таквог сећања, ове групе и институције конструишу иден-

8 E. Smit, „Legende i pejzaži”, u: *Kolektivno sećanje...*, 275.

9 J. Asman, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet”, u: *Kolektivno sećanje...*, 66.

10 Исто, 67.

титет”.¹¹ Ово нас поново враћа на значење ријечи култура или, како Ломпар наводи: „Култура је нешто што се обрађује, то је један конструкт”.¹² У оквиру теоријског посматрања памћења, Косовски завјет је класичан примјер трајног преношења вриједности које је остварено путем Српске православне цркве, институције континуитета као специјализованог носиоца памћења, а онда се раширило у још шире друштвено и културно окружење српског народа, као његов носећи елемент, чак и за оне дијелове који не припадају искључиво религији и религијском посматрању свијета.

Културално памћење је трансгенерацијско. Комуникацијско или социјално сјећање које се везује за појединца и породично искуство је нестабилно и краткорочно, креће се одоздо нагоре у замишљеној друштвеној скали, док се политичко или културално памћење претвара у експлицитно, хомогено и представља институционализовано кретање у правцу одозго надоље, од система ка појединцу. У ланац активности сада се, дакле, укључује когнитивно учење о прошлости, али и имагинативно и емотивно поистовјеђивање са елементима из ње, у чему нам помажу прославе, процесије итд. У овом случају историја постаје облик заједничког знања о прошлости, уз колективно поистовјеђивање и колективно учествовање. То подразумејева, као што је већ наведено, појам колективне обавезе.¹³

Дакле, културно памћење незамисливо је без одређене – како год то парадоксално звучало – стратегије сјећања и заборава. Успостављање основа културалног памћења, које ствара касније културалне матице, готово увијек је везано за дјеловање елите једног друштва и као такво, само по себи, није демократски чин. То не значи да се поставке, као и струје традиције, не могу накнадно преусмјеравати на начин који је више демократски. Институционални облик који, условно речено, можемо назвати наметнутим памћењем, заснован је на званичној историји која се учи и прославља.¹⁴ „На институционалном плану, извршно памћење јесте оно које се подучава; насилно меморисање тако се налази у добробити ремеморисања заједничких историјских заплета за које се сматра да представљају темељне догађаје заједничког идентитета”.¹⁵

У теоретским посматрањима ти догађаји се називају још и гранични догађаји или повлаштени садржаји у прошлости једног народа или групе која не може подједнако памтити све догађаје у својој историји, јер је

11 A. Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, u: *Kolektivno sećanje...*, 77.

12 М. Ломпар, Слобода и истина, Београд 2018, 90.

13 A. Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, u: *Kolektivno sećanje...*, 77.

14 П. Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења...”, 278.

15 P. Riker, „O pamćenju i podsećanju”, u: *Kolektivno sećanje...*, 173.

то просто немогуће. Ако се претходно има у виду улога елите, академског и образовног система као чинилаца у ланцу и подјели активности, слика изгледа сасвим јасна. Без Косовског завјета као потврде светосавља нема данашњег разумијевања Срба и српства. То су без сваке сумње темељни догађаји нашег идентитета на које се наравно кроз историју надограђују и други.

Када говоримо о политикама памћења, тј. о управљању ресурсима, можемо се ту вратити становиштима Мила Ломпара, који поручује: „Култура ипак има у савременом свету превасходно политички и стратешки значај. Зашто? Зато што она треба да наметне одређени систем очекивања и вредности, да отклони све што је са тим системом несагласно и да на тај начин обликује пожељно саморазумевање које ће бити темељ сваког јавног деловања (...) Веома је битно разумети да је политика само спољашњи и највидљивији моменат културе, која је – као њена основа – много шира и далекосежнија од политике. То значи да сукобљени интереси на политичком пољу не морају нужно онемогућавати дубинско поклапање учесника када је реч о хоризонту на којем се појављује српска национална егзистенција”.¹⁶

Културни избори, као и систем вриједности и очекивања, воде нас и у свијет архетипских слика усађених у колективни менталитет који, као цивилизацијска чињеница, према Фернану Броделу „диктира ставове, усмјерава изборе, укорјењује предрасуде, усмјерава кретање друштва”. Бродел је још запазио да „реакција неког друштва на тренутне догађаје, на притиске што их они на њ врше, на одлуке што их од њега захтијевају, мање се покорављају логици или чак себичном интересу него заповиједи која је неизражена и која се често не може изразити, а избија из колективне подсвијести”.¹⁷

Генерација Срба која је у крвавом распаду и разбијању Југославије створила и одбранила Републику Српску упркос великим препрекама била је вођена српском националном идејом чији су основ светосавље и Косовски завјет. Посебан елемент идентитетског склопа Срба западно од Дрине деведесетих година био је самоодбрамбени рефлекс, архетипски став да се не дозволи понављање геноцида какав су Срби доживјели у НДХ.¹⁸ У

16 М. Ломпар, Повратак српском становишту, Београд: 2013, 66.

17 Д. Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске, Република Српска као српско „никуда више”, у: Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату, уредник Предраг Лозо, Бања Лука 2018, 12.

18 Исто, 28; Г. Латиновић, „Свједочења српских државника и политичара о узроцима оснивања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини 1991. године”, у: Двадесет пет година Народне скупштине Републике Српске, Бања Лука 2017, 107–112.

том настојању идентитетска и политика прошлости биле су засноване на жељи за националним уједињењем са Србијом, које је поједностављивано кроз заједничке немањићке симболе. Видовдан 1992. године био је један од значајних датума који је тадашњу Српску Републику БиХ и српски народ на овим просторима и симболички враћао у завјетну вертикалу Косова, али и Принципових антитиранских и антиокупаторских пуцњева. Тога дана прва генерација регрута нове српске државе сврстала се симболички у завјет предака, а Видовдан је постао један од њених темељних симбола. Први ордени додијељени заслужним бригадама и појединцима на Видовдан 1992. године били су ордени Немањића. Наравно, ово све се дешавало и под утицајем обиљежавања шест стотина година од Косовске битке и Видовдана, које је одржано у предвечерје разбијања и распада Југославије 1989. године. Био је то резултат кидања идеолошких комунистичких стега и повратка религији и националној традицији.

Иако су српске елите на почетку деведесетих знале српски карактер средњовјековне Босне, Хума и других српских земаља које су зенит доживјеле под владавином српског краља Стефана Твртка Првог Котроманића, жеља за заједничким српским симболима и националним уједињењем у једну државу била је међутим израженија и прагматичнија.¹⁹ Симболичко поједностављивање и жеља за уједињењем поменуте чињенице на идентитетском плану гурнуле су у страну. Томе је погодовала и злоупотреба визуелно хералдичког наслеђа Котроманића од муслиманске стране у рату, која је настављена и до дана данашњег.

У исто вријеме сазријевало је потиснуто појединачно сјећање и колективно памћење на Геноцид над Србима у НДХ, које је предатним експедицијама и сахранама, првенствено на подручју Херцеговине, али и других простора, постајало елемент колективно свјесног. Баш у тим тешким временима рата и новог страдања, владика захумско-херцеговачки и приморски Атанасије (Јевтић), заједно са другим дијеловима Српске православне цркве, својим неуморним прегнућем на терену уврштавао је Великомученички Јасеновац, Пребиловце и друга стратишта свога рода у завјетну вертикалу од Косова до Јадовна. Тиме се разумијевало колико је значајно стварање и одбрана Републике Српске.

Ако се вратимо на питање средњег вијека и савремених идентитета, неопходно је разумјети да је ће генерацијама Републике Српске које долазе питање политике прошлости и односа према Косовском завјету бити

19 П. Лозо, „Република Српска – име, догађаји и историјски процеси“, Српски историјски часопис, год. 3/4, Бр. 3/4, Бања Лука 2020/2021.

везано и за разумијевање симболике Котроманића, али и других српских обласних владара у идентитетској вертикали нашег народа. Потребно је упорно понављати да појам средњовјековне Босне, Хума и других српских земаља нису ничим супротстављени Косовском завјету и интегралном току српске историје па тако ни разумијевању Републике Српске. У том процесу ремеморијализације потребно је надоградити однос према овом дијелу наше прошлости и, уколико је могуће, везати га и за личности и за мјеста памћења.

У стручној литератури наводи се појам који се у старом Риму називао *stabllitas loci* или стабилност мјеста, у којем би сјећање настало и трајало као неопходан елемент постојања културалног памћења. Стабилност мјеста је у суштини симболичко просторно осмишљавање прошлости.²⁰ Ријеч је о томе да мјесто даје активни материјални подстицај како би се извукла одговарајућа сјећања из саме локације. Ту се утемељују и сакупљају друштвена и колективна сјећања. И управо овдје долазимо до тих светих мјеста и њихових мапа које, како кажу теоретичари, између осталог и дефинишу нацију.²¹

Процес колективног поистовјеђивања у политици памћења немогућ је без оног другог елемента, а то је питање историјских личности. Косовски завјет, разумијеван кроз примјере Лазаревог избора, јунаштва Милоша Обилића и (историјски потпуно неутемељеног) издајства Вука Бранковића на подручјима западно од Дрине, може се надоградити и примјером војводе Влатка Вуковића, једног од највећих Тврткових војсковођа, који је предводио једно крило српске војске у Косовској бици, а који је и прије тога поразио Турке у бици код Билеће, али и односом српског краља Стефана Твртка Првог Котроманића према овој за Србе судбоносној бици.

Материјални подстицај мјеста и историјски симболизам личности спајају се у овом случају у цркви у Трновом Долу код Билеће, гдје је по предању војвода Влатко Вуковић причестио српску војску пред одлазак на Косово. Овај појединачни елемент памћења потребно је увести у ниво разумијевања локалне историје, који се сједињује са општенационалним српским интегралним становиштем, са његовим Косовским завјетом. У овом конкретном случају, који наводимо у овом раду, јасно је да је ријеч о надоградњи само одређеног елемента културалног памћења, о његовој реинтерпретацији везаној за одређени микро-локалитет који има широку културолошку основу. Осим цркве Самодреже, српски народ је овим

20 E. S. Kejsi, „Javno sećanje u vremenu i prostoru”, u: *Kolektivno sećanje...*, 369.

21 П. Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења...”, 280.

храмом добио још једно завјетно мјесто избора Царства небеског. Литургијско, црквено-народно памћење у Срба засновано на светосављу и Косовском завјету у области политике памћења Републике Српске, али и Српске православне цркве, у овом случају добило би ново опредмећење, поједностављивање и већу могућност поистовјећивања и разумијевања појединца и колектива.²²

Косовски завјет као носећи елемент националног српског идентитета свакако јесте и један од елемената разумијевања идентитета Републике Српске. То је потврђено у њеној историји, историји нашег народа и наших простора, која је много дужа од претходних тридесет година. Разумијевајући себе кроз широке културолошке основе, али и успостављено црквено-народно и литургијско памћење Српске православне цркве, генерације које долазе преиспитиваће и „практичност” Косовског завјета, видовданског опредјељења и етике. У том случају, јасни историографски подаци и света мјеста памћења, уз елементе ритуала, поистовјећивања и обавезе, биће им темељ за одбрану и изградњу Републике Српске, која би без завјетног дијела своје историје била сведена на просту административну чињеницу.

22 Овај рад је настао за потребе зборника са стручног скупа Косовски завјет: историја и култура памћења у Републици Српској, одржаног у Музеју Херцеговине у Требињу, у организацији ЈУ „Центар за друштвено-политичка истраживања Републике Српске”. Једна од главних тема скупа била је и однос према локалном историјском наслеђу, гдје се посебно расправљало о храму Светог архангела Михаила у Трновом Долу код Билеће, гдје је по предању војвода Влатко Вуковић причестио српску војску пред одлазак на Косово. Завршни дан скупа, на Видовдан 2023. године, у овом храму служена је Света литургија.

ЛИТЕРАТУРА

- E. Smit „Legende i pejzaži”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015, 255–281.
- J. Asman, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015, 61–69.
- P. Riker, „O pamćenju i podsećanju”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015, 167–179.
- S. E. Kejsi, „Javno sećanje u vremenu i prostoru”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015, 369.
- Vladika J. (Ćulibrk), „Pesimistički izveštaj izraelske Akademije o stanju nauke o Holokaustu – i nasušnoj potrebi istraživanja i drugih genocida koji su se desili u Drugom svetskom ratu”, *НСПМ*, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/pesimisticki-izvestaj-izraelske-akademije-o-stanju-nauke-o-holokaustu-%E2%80%93-i-nasusnoj-potrebi-istrasivanja-i-drugih-genocida-koji-su-se-desili-u-drugom-svetskom-ratu.html?alphabet=l>, приступљено 15. 8. 2023.
- A. Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili M. Sladeček, J. Vasiljević i T. Petrovic Trifunovic, Beograd, 2015, 71–85.
- Г. Латиновић, „Свједочења српских државника и политичара о узроцима оснивања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини 1991. године”, у: *Двадесет пет година Народне скупштине Републике Српске*, Бања Лука, 2017, 107–112.
- Д. Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске, Република Српска као српско «никад више»”, у: *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, уредник Предраг Лозо, Бања Лука, 2018, 11–28.
- М. Ковић, „Косовски завет и национални идентитет Срба”, у: *Завети, чланци, интервјуи и беседе*, Београд, 2019, 13–47.
- М. Ломпар, *Повратак српском становишту*, Београд, 2013.
- М. Ломпар, *Слобода и истина*, Београд, 2018.
- П. Лозо, „Република Српска – име, догађаји и историјски процеси”, *Српски историјски часопис*, год. 3/4, Бр. 3/4, Бања Лука 2020/2021, 164–193.
- П. Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској”, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, XI, Београд – Крагујевац, 2019, 271–290.

ВОЈНИ И ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ КОСОВСКЕ БИТКЕ

Апстракт: У раду се разматрају војни и историјски аспекти Косовске битке, околности у којима се она одиграла, затим поједине врсте јединица – као што је тешко оклопљена коњица, која је била најзначајнији део српске војске у бици, њено наоружање и оклоп, као и друга опрема и одлике српске војске. Поред тога, сагледавају се односи између кнеза Лазара, Вука Бранковића и краља Стефана Твртка Котроманића, чије су војне снаге заједнички учествовале у бици, као и политички, верски и други разлози и мотивација за покретање и вођење овог војног сукоба са турске и са српске стране. Сагледане су околности у којима су спровођене припреме за битку, њени организациони аспекти, историјско али и културно и духовно значење овог догађаја и његове последице за савременике и касније генерације.

Кључне речи: Косовска битка, кнез Лазар, краљ Стефан Твртко, тешко оклопљена коњица, шлем, оклоп, мач.

Косовска битка у војном смислу представља највећи отпор који су балкански народи пружили турским освајањима и највећи сукоб хришћана са Турцима од њиховог ступања на европско тло. О томе говоре процене о величини обе војске, као и околност да су се са једне стране нашли турски владар Мурат са оба сина и свим расположивим војним снагама своје државе, а са друге стране српски кнез Лазар, Вук Бранковић и Влатко Вуковић, најистакнутији властелин краља Стефана Твртка Котроманића, заједно са бројном другом српском властелом из ових земаља. Процењује се да је са турске стране у војном походу на Србију учествовало око 25.000 до 30.000 војника, а да је српска војска могла бројати око 15.000 до 20.000 људи¹.

У средишњем делу српског бојног реда налазиле су се снаге кнеза Лазара, на десном крилу су били одреди Вука Бранковића, а на левом Влатко Вуковић са снагама које су стигле из области његове породице, које су се

¹ Г. Шкриванић 1956, 32–34.

налазиле у Травунији и у горњем Подрињу, затим са поседа Златоносовића у Усори и других властелинских породица из државе краља Срба и Босне Твртка Котроманића. Снага ових јединица била је знатна, будући да су оне у формацијском смислу заузимале лево крило, односно близу трећине српског бојног реда, као и да су учествовале у великом јуришу који је извршила српска војска у почетним фазама битке, што потврђује да су се међу њима налазили и значајни одреди тешко оклопљених коњаника.

Тешка коњица била је најјача снага српске војске, као и других развијених европских војски средњег века, чији је основни маневар на бојном пољу био јуриш на противника. Представе владара на коњу у пуној витешкој опреми које се јављају од прве половине 13. века на печатима краља Владислава Немањића и његових наследника, односно бана Матеја Нинослава (печат из 1249. године) и његових наследника, укључујући и Твртка Котроманића, сведоче о присуству тешко оклопљених коњаника у нашим средњовековним земљама. Учешће тешко оклопљене коњице у бојном реду српске војске може се пратити у писаним изворима од владавине Стефана Дечанског и његовог сина Душана, а развој овог рода војске на нашим просторима настављен је и касније. Археолошки налази и друга историјска грађа, који садрже податке о различитим типовима витешких шлемова, оклопа, оружја и друге војне опреме на нашим просторима, потврђују да су се и у Косовској бици у српским снагама налазили одреди тешко оклопљених коњаника. До овог времена у употреби су већ дуже време били водећи типови шлемова као што су барбута, басинет и велики витешки шлем. Више стотина шлемова типа барбута увезено је преко Венеције током владавине Стефана Душана², док писани извори потврђују да су велики витешки шлем носили витезови из његове пратње³. Овај тип шлема приказан је и на представама грба Немањића, на новцу српског цара и на другим предметима (сл. 1–3)⁴, као и на грбовима његове властеле⁵.

2 М. Алексић 2015, 16.

3 Div. Rag. 20. октобар 1333. и Div. Rag. 30 децембар 1343; К. Јиречек 1952, 113; Ђ. Petrović 1976, 120.

4 Д. Поповић 1989, 235, сл. 12.

5 Ђ. Јанковић 1989, 147 и даље.

Сл. 1. Сребрни динар Стефана Душана. Представа на реверсу грба Немањића са приказом великог витешког шлема. Нумизматичка збирка Народног музеја у Београду.

Сл. 2. Грб породице Бућа на каменом рељефу на палати Бућа у Котору, изнад кога је приказан грб њихових феудалних господара, породице Немањић. На грбу Немањића приказан је тип великог витешког шлема. Поморски музеј Црне Горе, Котор.

Сл. 3. Цртеж представе великог витешког шлема са челенком у виду две уздигнуте руке и украсним застором у потиљачном делу. Представа је урезана на надгробној плочи у северозападном углу припрате манастира Дечани, испод фреске ктитора цара Душана са женом царицом Јеленом и сином Урошем. Црква Вазнесења Господњег у Манастиру Дечани, 14. век (цртеж у: Поповић 1989, сл. 12).

Из времена ближе Косовској бици среће се на грбу кнеза Лазара на матрици за отискивање медаљона на пехару са Рудника (сл. 4)⁶, као и на новцу краља Твртка Котроманића, на чијем златнику је јасно приказан његов грб са представом великог витешког шлема (сл. 5)⁷.

Сл. 4. Грб кнеза Лазара на матрици за отискивање медаљона за пехар. На грбу је стилизована представа великог витешког шлема (цртеж: С. Марковић).

6 D. Radičević, A. Cicović 2021, 258, Fig. 2. На шлему се налази челенка у виду бивољих рогова, као и украсни застор у потиљачном делу, док је сама представа шлема донекле стилизована па у одређеној мери одступа од уобичајеног облика овог типа.

7 М. Динић 1952, 44, сл. 2.

Сл. 5. Цртеж грба краља Твртка Котроманића на његовом златнику на коме је приказан тип великог витешког шлема (цртеж у: М. Динић, 1952, сл. 2).

Поред великог витешког шлема, водећи тип коњаничког шлема у Европи од друге половине 14. века био је басинет. Овај тип шлема са визиром приказан је на представама грба кнеза Лазара на његовом новцу, на дугмету његове одоре, као и на рељефно украшеној парапетној плочи у манастиру Хиландару из времена обнове манастира око 1380. године⁸. Посебно је занимљива представа овог грба из манастира Хиландара, на којој је јасно приказан шлем типа басинет са визиром, великим верижним оковратником, челенком у виду волујских рогова и украшеним ивицама визирица какве су особене за репрезентативне примерке ових шлемова (сл. 6)⁹. Попут великог витешког шлема, шлемови типа басинет били су коришћени и у средњовековној Босни, о чему сведоче њихови налази из околине Сарајева и са утврђења Маглај¹⁰.

8 М. Благојевић 1989, 57; В. Иванишевић 2001, 150, 274; Ђ. Јанковић 1989, 149, 160, Т. 3/7; Ацовић 2008, 53; М. Алексић 2014, 270.

9 М. Благојевић 1989, 57; М. Алексић 2014, 270–275.

10 Џ. Truhelka 1914, 237–238, сл. 41; I. Bojanovski 1965, 77–78, сл. 8, сл. 9.

Сл. 6. Рељефна представа грба кнеза Лазара на парпетној плочи припрате цркве Ваведења Богородице у манастиру Хиландару из око 1380. године. На грбу је приказан шлем типа басинет. Манастир Хиландар, црква Ваведења Богородице.

Опрему тешко оклопљеног коњаника овог времена чинили су и верижни оклоп, односно верижна кошуља или брња, преко које се носио грудни оклоп. У време владавине Стефана Душана у Србију је преко Венеције увезено више од 1700 грудних оклопа типа корача, који је у то време био најсавременији тип оклопа¹¹. О широкој употреби грудних оклопа у наоружању српских ратника и у каснијем раздобљу сведоче одлука Дубровачког већа из 1366. године којом се забрањује извоз као и увоз оклопа у град ради поправке од које се изузимају људи из Србије и Босне који су и даље могли доносити своје оклопе на поправку код два градска окло-

¹¹ S. Ljubić, Listine II, 111, 118, 144, 289, 453; S. Ljubić, Listine III 1872, 133–134; M. Алексић 2015, 16.

пара¹², као и одлука Већа умољених из 1381. године којом се дозвољава Балши II Балшићу да купи 30 оклопа у граду и да поправља своје кораче код општинског оклопара¹³. Краљ Вукашин је 1367. године увезао из Дубровника 20 оклопа за коње¹⁴, док је Никола Алтомановић у пролеће 1371. године увезао веће количине оклопа и друге војне опреме из Ломбардије и суседних области северне Италије¹⁵. Стефан Мусић, сестрић кнеза Лазара и један од племића из његове најближе пратње, добио је на поклон од Дубровчана фебруара месеца 1389. године комплетан витешки оклоп који је вероватно носио и у бици четири месеца касније¹⁶. У ово време у Европи је био у употреби модернији тип тешког оклопа, такозвани пуни оклоп, па се може претпоставити да су Стефан Мусић и други српски витезови у Косовској бици носили овај тип оклопа.

Поред оклопа, у српској војсци биле су у употреби и различите врсте оружја. Међу њима посебно се издваја тип великог витешког мача познат у изворима као спада скјавонеска (*spada schiavonesca*). Ову врсту оружја, која је била производ домаћих мачара, одликовало је дуго двосекло сечиво и продужена дршка, што су биле опште особине великих витешких мачева, али и особено извијена накрсница у облику латиничног слова С и јабука четвртастог облика (сл. 7)¹⁷. Овај мач се први пут помиње у историјским изворима у тестаменту дубровачког ковача Добрића Бунисалића из 1391. године под називом *spada schiavonesca*¹⁸. До тог времена, он је постао широко прихваћен и познат да је у суседном Дубровнику добио и своје посебно име, што указује на то да је настао у годинама односно деценијама пред Косовску битку. То потврђују и одлике најстаријих примерака овог оружја које показују да су настали током друге половине 14. века¹⁹. Мач скјавонеска се током прве половине 15. века проширио на север у Угарску, а од средине тог столећа и на запад у Венецију, где је такође познат под називом *спада скјавонеска*²⁰. Да су овај и још неки домаћи типови позносредњовековног оружја коришћени широм тадашњих

12 А. Соловјев 1936, 88–89.

13 М. Динић 1951, 150.

14 Div. Canc. 21, fol. 4; Ђ. Петровић 1977, 157.

15 Mon. Rag., 123–124; Тадић 1935, 222.

16 М. Динић 1964, 505.

17 М. Алексић 2014, 275–281.

18 Test. not. 8, fol. 2; Ђ. Petrović 1976, 25. Овај израз у средњовековном Дубровнику означавао је Србију (М. Динић 1966, 27–28), због чега је његово значење заправо било *српски мач*.

19 М. Aleksić 2007, 74, 97.

20 М. Алексић 2014, 276–279. Овим именом у италијанским изворима такође су се називали мачеви са четвртастом јабуком и накрсницом извијеном у облику латиничног слова С: Franzoi 1990, 232–233; Boccia, Coelho 1975, 18.

српских земаља сведоче и други налази мачева са простора средњовековне Босне и Зете²¹.

Сл. 7. Мач типа скјавонеска са четвртастом јабуком и накрсноном извијеном у облику латиничног слова С. Збирка Војног музеја у Београду, инв. бр. 17195.

У српској војсци у Косовској бици биле су обједињене снаге кнеза Лазара, Твртка Котроманића и Вука Бранковића, које су на бојном пољу деловале јединствено, као једна војска. Ово војно јединство било је последица оног политичког, односно савезништва које је међу њима постојало знатно пре саме битке. Током седамдесетих и осамдесетих година 14. века кнез Лазар је тежио обједињавању преосталих области некадашњег

²¹ Ђ. Петровић, Вучинић 2001, 285–288, сл. 24–27; Aleksić 2007, 47–49, 174, Map 3, k. br. 312.

српског царства, као и идеји обнављања политичких традиција немањихке државе²². У том смислу, он је брачним везама, односно удајом својих ћерки Маре и касније Јелене, ојачао везе са најмоћнијим властелинским породицама Бранковића и Балшића, док је у другим случајевима тежио припајању области некадашњег српског царства својим територијама, као што се то десило са земљама жупана Николе Алтомановића, кога је поразио заједно са Твртком Котроманићем 1373. године и потом са њим поделио освојене територије, или са областима породице Растислалића у Подунављу, које је подвргао својој власти 1379. године²³. Тежња кнеза Лазара да обједини српске земље и стане на њихово чело огледа се и у начину на који се потписивао у својим повељама – као „господин всем Србљем”, „кнез Србљем”, „самодржавни господин Србљем”, „самодржац всем Србљем”, „самодржац всеје српске земље”²⁴, док га пећки патријарх Спиридон у повељи Хиландару из око 1380. године такође назива „господин Србљем и самодржац свих Срба и Подунављу”.²⁵ Тежња ка обнављању политичких традиција Немањиха уочава се и у преузимању имена Стефан, које је било титуларно име владара из ове владарске породице, а које је кнез користио у својим потписима на повељама и то као титулу: „Стефан кнез Лазар” и „по милости Божијој Стефан у Христа Бога верни кнез Лазар”²⁶.

Твртко Котроманић је такође тежио обнови државних традиција Немањиха, из којих је црпео легитимитет своје краљевске власти. У својој повељи Дубровчанима из априла 1378. године он наводи како је наследио „престо мојих прародитеља, господе српске” и почео „краљевати и управљати престолом Српске земље, желећи све што је пало скупа подигнути и што је разорено укрепити”²⁷. Тиме он истиче своје немањихко порекло а себе види као њиховог наследника и обновитеља српске државне традиције. Из политичких традиција Немањиха он преузима и титуларно име Стефан²⁸, а у свом потпису истиче да је владар Срба, користећи при томе образац владарске титуле Немањиха: „Стефан Твртко у Христа Бога краљ Србљем и Босни и Поморју”²⁹. Обласни господари у Ср-

22 М. Антоновић 2014, 142.

23 Д. Богдановић 1982, 10. Знатно пре склапања брака између Ђурђа II Балшића и Лазареве ћерке Јелене, кнез је 1378. године заједно са Вуком Бранковићем освојио област Метохије од Балшића, С. Мишић 2014, 12–13.

24 Д. Богдановић 1982, 10.

25 С. Мишић 2014, 15.

26 Исто, 15.

27 Д. Јечменица 2015, 121–122.

28 Након свог краљевског крунисања више се никада није потписивао само као Твртко већ најчешће као Стефан Твртко а некад и само Стефан, S. M. Ćirković, *The Double Wreath. A contribution to the History of Kingship in Bosnia, Balcanica* 45, Belgrade 2014, (107–143), 122.

29 Д. Јечменица 2015, 124, 127. Своје немањихко порекло Твртко Котроманић је изводио по својој баки, очевој мајци Јелисавети Немањих, ћерки краља Драгутина.

бији, укључујући и кнеза Лазара, прихватили су Стефана Твртка као свог краља, мада се његов фактички владарски утицај на њих није осећао³⁰.

Твртко Котроманић и кнез Лазар делили су исту идеју обнављања државних и политичких традиција Немањића, а себе су видели као њене наследнике и настављаче. Упркос томе, нису били политички ривали један другом, већ савезници. То савезништво може се пратити од времена припрема за сукоб са заједничким непријатељем жупаном Николом Алтомановићем, до кога је дошло 1373. године, па све до Косовске битке, у којој су они такође заједнички деловали³¹. Након погибије кнеза Лазара, у околностима када је наступила борба за његово наслеђе, краљ Твртко се, за разлику од Вука Бранковића и угарског краља Жигмунда Луксембуршког, није укључио у ту борбу.

Одлука Срба да се отворено супротставе знатно јачем непријатељу на бојном пољу представљала је сама по себи својеврстан подвиг и тријумф одлучности и воље. Она сведочи о високом степену морала, па и јединства и друштвене свести без којих организовање и вођење тако велике битке не би било могуће. У околностима када Византија, Бугарска и нити једна друга политичка творевина на Балкану за то више није била кадра, Срби су показали способност да организују овај тежак подухват. Тога су били свесни још савременици битке, попут византијског писца и државника Димитрија Кидона, који у писму послатом цару Манојлу II неколико месеци након великог боја, описујући погибију султана Мурата, каже: „Онај проклетник, веома осион према богу и његовој баштини, а истовремено дрзак према свима, сада нестане и погибе од оних о којима је мислио да ни вест о сили, која се против њих припремаше, неће издржати, већ да ће на сам глас у океан поскакати”³².

Косовска битка представљала је изузетан организациони задатак за Србе, који је подразумевао сакупљање и припрему великог броја људи, наоружавања, опремања, обуке и снабдевања војске и њеног довођења у стање да се успешно супротстави једној од најјачих војних сила свог времена. Да је овај посао обављен успешно говори и околност да је српска војска на бојном пољу била у стању да преузме иницијативу и у једном

30 С. Ђирковић 1964, 349.

31 С. Ђирковић 1964, 347.

32 Cydonès Correspondance II, No 396, 350–351; Б. Павловић 2012, 278.

тренутку доведе противника на руб пораза. Свакако да то не би било могуће да није располагала значајним војним способностима, али и високим борбеним моралом и вером у свој циљ.

Насупрот идеји страха од турских освајања³³, у домаћим списима који говоре о збивањима у војсци кнеза Лазара уочи битке присутна је свест о тежини историјског тренутка али и одлучност да се отворено супростави противнику. У спису *Слово о кнезу Лазару*, насталом у првим годинама након боја из пера српског патријарха Данила III, блиског кнежевог сарадника и очевица догађаја, описује се говор који је кнез упутио својој војсци пред битку. У њему се истичу разлози за одлазак у бој, они општи као што су одбрана државе и слободе, као и верски, односно духовни, којима се даје кључна важност, али и јасна решеност за борбу³⁴. У *Житију Светог кнеза Лазара*, које је саставио непознати раванички монах неколико година након битке, такође је забележено обраћање српског кнеза својим војницима пред битку, у коме су наведене исте врсте мотива и спремност да се положи живот за њих³⁵.

Поред војног и политичког значаја, Косовски бој је за савременике са обе стране имао и верски смисао. За турског владара Мурата битка је представљала поход против неверника у оквиру светог рата – џихада – док је у српској средини бој такође био схваћен као одбрана земље и народа од неверника. Овакво значење посведочено је у низу култних списа који су од око 1390. до 1420. године настали у крилу српске цркве и двора, посвећених кнезу Лазару и ратницима који су погинули борећи се за своју веру³⁶. У њима су садржани основни мотиви који су прешли у предање о бици и њеном духовном значењу, које је уобличено у косовски завет.

Основни смисао овог предања заснива се на одбрани хришћанске вере и немањићког духовног наслеђа које је оличено у светитељским личностима Св. Саве и Стефана Немање, односно Св. Симеона. Тако се у једном од наведених култних списа, *Пролошком житију кнеза Лазара*, насталом између 1390. и 1393. године, истиче како је кнез био спреман за бој имајући „као тврде јемце” „Св. Симеона новог мироточца и светитеља Саву”, и да се надахнуо молитвама „преподобних и богоносних отаца наших, Симеона и Светитеља Саве”³⁷. Одбрана хришћанске вере и духовних

33 Ђ. Sp. Radojičić 1960, 115.

34 Ђ. Sp. Radojičić 1960, 110–111; J. Пеђеп 1993, 38–39; M. Ковић 2019, 122–123.

35 Раваничанин I, 123–124; J. Пеђеп 1993, 40–41.

36 У питању су дела српског архиепископа Данила III и три по имену непозната раваничка монаха који су своја дела написали пре краја 14. века, затим Јефимијина *Похвала кнезу Лазару* завршена до лета 1402. године, као и натпис на косовском стубу чији је аутор Стефан Лазаревић, J. Пеђеп 1993, 37.

37 Раваничанин II, 128; M. Ковић 2019, 118–119.

традиција Немањића представља основну мотивацију кнеза Лазара и његових ратника да пођу у бој, што чини и суштину идеје косовског завета, која ће у каснијим вековима кроз црквено и народно предање постасти једно од кључних обележја српске културе³⁸. Са становишта предања, култ косовских јунака који су се борили и погинули у бици обухвата све ратнике у српској војсци, без обзира на то да ли су били у снагама кнеза Лазара, краља Стефана Твртка, односно под командом Влатка Вуковића или Бука Бранковића.

У поменутих црквеним списима који су настали у првим годинама након боја јавља се и појам опредељења за Царство небеско, што ће постасти средишњи мотив косовског предања односно завета. Царство небеско је општехришћански и новозаветни појам, који је у оквиру традиција српске цркве означавао пре свега својевољно повлачење владара са престола и његов одлазак у манастир, по узору на Стефана Немању, односно Св. Симеона, као и Св. Саву, који је такође напустио световну власт како би се замонашио. Тако се на пример у уводу Дечанске повеље за њих наводи како су земаљско царство заменили небеским.³⁹ Мотив опредељења за Царство небеско везује се за кнеза Лазара и Косовску битку већ у првим годинама након боја. У *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III каже се да како су Лазареви ратници били верне слуге свом господару у земаљском царству тако су у бици примили смрт од мача и стекли блажени и непропадив живот у Царству небеском.⁴⁰ Из овог писаног облика идеја косовског завета и мотив свесног опредељења за Царство небеско дошли су у народно предање у коме је битка такође схваћена као историјски догађај чији је прави смисао у духовној равни и у коме је мотив опредељења за Царство небеско имао средишње место.⁴¹

Поред наведених црквених списа у којима се на темељима немањићких духовних традиција развила идеја косовског завета, постоје сведочанства која указују на то да је ове традиције делио и краљ Стефан Твртко Котроманић. У том смислу издваја се његова употреба појма Царства небеског и то у оном његовом ужем значењу, како је овај појам био схваћен и коришћен у српској цркви. У својој повељи Дубровчанима из априла 1378. године он, описујући своје краљевско крунисање, каже: „потом ме Господ мој Бог удостоји да наследим престо мојих прародитеља, госпode српске зато јер ти моји прародитељи, пошто у земаљском царству царствоваше,

38 J. Peђen 1993, 37.

39 Бубало 2007, 73, 78–79.

40 J. Peђen 1993, 38–39; M. Kовић 2019, 122–123.

41 Исто, 39.

на небеско царство се преселише”⁴². Овим речима он наглашава своје немањићко порекло и посебно истиче своје претке из светородне династије који су се преселили у Царство небеско, чиме се заправо позива не само на политичке већ и културне и духовне традиције Немањића. Он разуме и користи појам опредељења за Царство небеско на онај исти начин и у истом његовом посебном значењу како је он интерпретиран у традицији српске цркве, односно хришћанској традицији српског обележја.

Позивање краља Стефана Твртка Котроманића на културне односно духовне традиције Немањића указује на то да је између њега, кнеза Лазара и Вука Бранковића, поред војног и политичког јединства односно савезништва у Косовској бици, постојало и јединство на идејном плану, односно да су делили исте државне али и културне и духовне традиције које су настале у крилу српске цркве и да су себе видели као њихове настављаче и браниоце. То је традиција из које се развио косовски завет, у коме је мотив опредељења за Царство небеско имао средишње место и који ће наредних векова остати једно од кључних обележја културе целог српског народа.

⁴² Д. Јечменица 2015, 121, 125.

ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Démétrius Cydonès, Correspondance, publiée par R. Loenertz, II (Studi e Testi 208), Città del Vaticano, 1960.
- Monumenta Ragusina. Tomus IV, Zagreb, 1896.
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike II*, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb, 1870.
- S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike III*, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb, 1872.
- A. Соловјев, *Књига свих реформација града Дубровника*, Београд, 1936.
- Д. Јечменица, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику”, *Стари српски архив* 14, Београд, 2015, 115–142.
- Дубровачки архив, Diversa Cancelariae.
- Дубровачки архив, Diversa Ragusina.
- Дубровачки архив, Testamenta Notariae.
- Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, Београд, 1935.
- М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд, 1951.
- М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд, 1964.
- Раваничанин I, „Житије Светог кнеза Лазара”, у: *Списи о Косову, Стара српска књижевност у 24 књиге*, приредила М. Грковић, Београд, 1993, 119–124.
- Раваничанин II, „Светлу победу показаше”, у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, 125–129.

Литература

- Ć. Truhelka, „Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 26/1, Sarajevo, 1914, 221–252.
- D. Radičević, A. Cicović, „A New Interpretation of Prince Lazars' Tipar' from the Rudnik Mountain”, *Старинар* 71, Београд, 2021, 253–265.
- Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd, 1976.
- Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI – XVIII veka)*, Beograd, 1960.
- I. Bojanovski, „Stari grad Maglaj, istraživački i konzervatorski radovi 1962 i 1963 g.”, *Naše starine* 10, Sarajevo, 1965, 61–97.
- L. Boccia, E. Coelho, *Armi Bianche Italiane*, Milano, 1975.
- M. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade, 2007.

- S. M. Ćirković, „The Double Wreath. A contribution to the History of Kingship in Bosnia”, *Balkanica* 45, Belgrade, 2014, 107–143.
- U. Franzoi, *L'Armeria del Palazzo Ducale a Venezia*, Treviso, 1990.
- Б. Павловић, „Срби у делима Димитрија Кидона”, *Зборник радова Византолошког института* 49, Београд, 2012, 257–301.
- В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд, 2001.
- Г. Шкриванић, „Косовска битка 15. јуна 1389. године”, *Историјски институт Црне Горе*, Цетиње, 1956, 32–33.
- Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд, 2008.
- Д. Богдановић, „Оживљавање немањихких традиција”, у: *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. С. Ђирковић, Београд, 1982, 7–20.
- Д. Поповић, „Средњовековни надгробни споменици у Дечанима”, у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, ур.: В. Ђурић, Београд, 1989, 225–262.
- Ђ. Јанковић, „Нека запажања о властелинским шлемовима на ликовним представама у Србији XIV–XV столећа”, *Зборник Филозофског факултета* 16, Београд, 1989, 147–162.
- Ђ. Петровић, „Оружје Србије у касном средњем веку”, у: *Историја примењене уметности код Срба I*, ур. Н. Андрејевић – Кун, Београд, 1977, 123–153.
- Ђ. Петровић, С. Вучинић, „Збирка средњовековних мачева пронађених у ријеци Зети”, *Историјски записи* 74/1–2, Подгорица, 2001, 255–294.
- Ј. Ређеп, „Слово о кнезу Лазару Раваничанина III”, у: *Списи о Косову, Стара српска књижевност у 24 књиге*, приредила М. Грковић, Београд, 1993, 37–43.
- К. Јиречек, *Историја Срба II*, прир. Ј. Радонић, Београд, 1952².
- М. Алексић, „Нови типови оружја и војне опреме у Моравској Србији друге половине 14. века”, у: *Власт и моћ. Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур.: С. Мишић, Крушевац, 2014, 269–286.
- М. Алексић, „Реформа српске војске у време Стефана Душана”, *Војноисторијски гласник* 2, Београд, 2015, 9–32.
- М. Антоновић, „Српска црква и транзиција моћи од 1355. до 1402. године”, у: *Власт и моћ. Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур.: С. Мишић, Крушевац, 2014, 137–148.
- М. Благојевић, „Кнез Лазар ктитор Хиландара”, *Споменица о шестој годишњици Косовског боја*, Београд, 1989.

- М. Динић, „Велики босански златник”, *Историјски часопис* 3, Београд, 1952, 41–54.
- М. Динић, „О називима средњовековне српске државе”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 32, Београд, 1966, 26–34.
- М. Ковић, „Косовски завет и национални идентитет Срба”, у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*. ур.: Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 2019, 113–141.
- С. Мишић, „Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи”, у: *Власт и моћ. Властела моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур.: С. Мишић, Крушевац 2014, 7–20.
- С. Ћирковић, „Сугуби венац (прилог историји краљевства у Босни)”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8–1, Београд, 1964, 343–370.

Ма Дејан Дошлић

Филозофски факултет

Универзитет у Бањој Луци

КРАЉ СТЕФАН ТВРТКО КОТРОМАНИЋ И КОСОВСКА БИТКА (1389)

Апстракт: Учешће војске краља Стефана Твртка Котроманића у Косовској бици (1389) добро је познато у науци, али је његов значај недо-вољно истакнут. У раду ћемо објаснити основне мотиве присуства његових снага у бици, које су под вођством војводе Влатка Вуковића пред-водиле лијево крило српске војске на Косову. Ипак, треба да поставимо и питање зашто краљ Твртко лично није дошао у бој? На крају, потребно је да се поново анализирају извори који говоре о његовом односу према самој Косовској бици.

Кључне ријечи: Краљ Стефан Твртко Котроманић, кнез Лазар Хребељановић, Вук Бранковић, Косовска битка, Колучо Салутати, Фиренца, Франческо Карара (Il Novello).

Друга половина 14. вијека донијела је можда прво велико искушење за српски народ и отворила кључну борбу за очување његове државно-сти. Овај период је значајан и уколико посматрамо ширу дешавања у Европи тога времена, када су се одигравале битне ствари. Средином овог стољећа избила је пандемија куге, описана кроз призму Фирентинаца у дјелу Ђованија Бокача, која је однијела скоро трећину људских живота и остала упамћена као „црна смрт”. У руским земљама кнез Дмитриј Донски поразио је Татаре на Куликовом пољу (1380), чиме је започело јачање руских владара; на сјеверозападу Европе трајао је сукоб између енгле-ске и француске круне, у науци познат као Стогодишњи рат (1337–1453), док су у централним областима кључну улогу играли цар Карло IV Луксембуршки у Чешкој и Светом Римском царству и краљ Лајош Велики у Угарској. За српски народ у том периоду кључна су два питања: распад српског царства и стална опасност због надирања Османлија. Погибија браће Мрњавчевића на Марици (1371) одјекнула је међу хришћанима овог дијела континента, а тешка година завршена је смрћу цара Стефана Уро-

ша (1355–1371)¹ Какво је било стање у српском друштву можда најбоље описују редови инока Исаије, који је у свом запису навео „... А ову књигу светога Дионисија, велим, у добра времена, дакле, почех... а сврших ту у најгора од свих злих времена... И заиста, тада живи величаху раније умрле...”² Овај примјер најбоље осликава ситуацију у којој су се Срби нашли: старац Исаија преводи Ареопагитово дјело, један комплексан спис гледајући са језичке и теолошке стране, док убрзо након тога српски владари и великаши крећу у одсудну борбу за очување слободе и својих територија. Исаија, познати исихаста и духовник, прожет дубоким мистичним искуством Исусове молитве, није остао равнодушан према стању у којем се нашао његов народ, као ни многи писци тога периода. У нашим старим споменицима налазимо описе велике несигурности, прожете „страхом исмаиљћанским”, али и одлучности да борба треба да се настави.³

Поред свега тога, српски народ је остао без цара, личности која је уживала највиши ауторитет у држави. Идеје из времена царства остале су живе, преношене кроз правне и језичке елементе, али и даље није било окружене главе која би их спроводила. Постављало се питање која би личност могла да обједини српске области и осигура сигурност? Титулу краља носио је Марко Мрњавчевић, који је столовао у Прилепу, али је његова област била далеко на југу, под сталним притиском Османлија.⁴ Источно од њега, власт су држали браћа Константин и Јован Драгаш, који су били први на удару турске војске⁵. У старим и средишњим српским областима, гдје су владарске традиције и даље биле најјаче, своје позиције су градили разни господари, од којих су неки припадали старим и истакнутим племићким родовима, док су други у вријеме слабије централне власти успоставили управу над одређеним територијама. Кнез Лазар Хребељановић, поријеклом из околине Новог Брда, већ у зрелом животном добу, постепено је јачао своју власт у сливу три Мораве.⁶ Брачним везама повезао се са Вуком Бранковићем, господарем области Косова, и Ђурђем Балшићем, који је са браћом управљао „зетском територијом”.⁷ Западно

1 Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 2001, 202; *Историја српског народа. Књига друга. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд 1982, 7–8.

2 Инок Исаија, *Запис о Маричкој бици*, Хрестоматија средњовековне књижевности, том 2, приредио Т. Јовановић, Београд 2012, 86–87; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац Инок Исаија*, Београд 1980, 85.

3 М. Шуица, *Приповести о српско–турским окршајима и „страх од Турака”*, ИЧ, књ. 53 (2006), 94, 95, 96; Исти, *Вук Бранковић: Славни и велможни господин*, Београд 2014, 55–59.

4 Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 209–217; М. Алексић, *Марко Краљевић. Човјек који је постао легенда*, Београд, 147–149.

5 Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 217–232.

6 Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Сабрана дела II, Београд 2001, 17, 19, 63–68, 75.

7 Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић*, 117.

од кнеза Лазара, великом територијом која се простирала од ријеке Саве на сјеверу па се долином ријеке Дрине спуштала све до Јадранске обале владао је жупан Никола Алтомановић, који је велики дио области преотео од своје стрине Гоиславе и њених синова.⁸ У Босни је бан Твртко успио да се учврсти на власти након сукоба са краљем Лајошем и побуне у самој држави, коју је предводио његов млађи брат Вук, потпомогнут дијелом властеле.⁹ У таквој констелацији снага и положаја, долазило је до сукоба међу господарима, који су били мањег или већег интензитета. Млади и амбициозни жупан Никола, господар простране територије, али још увијек животно и политички незрео, желио је много, али је на крају остао без свега. Иако су његове лоше црте у народној традицији пренаглашене, ипак је неким својим потезима себе довео у незгодан положај. У сукобу са Дубровником, напустио је подршку коју је уживао на угарском двору и прешао на страну Угарској непријатељске Венеције, након чега је краљ Лајош дао одријешене руке бану Твртку и кнезу Лазару да се обрачунају са немирним жупаном.¹⁰

Сл. 1. Манастир Милешева

8 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Посебна издања СКА ХС, Друштвени и историски списи, књ. 40, Београд 1932, 8–10.

9 С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 134; В. Ђоровић, *Краљ Твртко Котроманић*, Посебна издања СКА, Београд – Земун 1925, 34–35.

10 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 25–26.

Двојица господара су склопили савез, поразили свога противника код Ужица, и подијелили његове области: кнез Лазар узео је богати Рудник и Мачву, док је Твртко загосподарио дијеловима Подриња, Полимља (са Милешевом) и Гацком.¹¹ Касније је заузео и Требиње, Конавле и Драчевицу, коју су Балшићи претходно освојили у тренутку пораза жупана Николе.

На тај начин су кнез Лазар и бан Твртко постали најмоћнији господари, са јаким војним и економским потенцијалом. Први је формиран на двору цара Душана, остао одан цару Урошу, након чега је успио да се наметне и загосподари долином Мораве и богатим рудницама у Новом Брду и Руднику. Бан Твртко, припадник старог владарског рода из Босне, која је уживала правни и политички субјективитет, у том тренутку је дошао у први план, као праунук краља Драгутина и најближи крвни сродник Немањића. Поред тога, наслиједио је рудна богатства у Сребреници, Кршеву, Олову, Фојници и другим мјестима, док су значајан потенцијал чиниле ријеке Босна, Неретва, Врбас, Дрина, Лим и дијелови јадранске обале. Босански бан је одлучио да се крунише за српског краља, а свечани чин је обављен у Милешеву, над моштима Светога Саве, на Митровдан 26. октобра 1377. године.¹² Његова нова титула је гласила „у Христа Исуса благовјерни и Богом постављени Стефан, краљ Србима и Босни и Поморју и Западним странама”.¹³ Нови краљ је у свему покушавао да слиједи владарске традиције Немањића, због чега је узео владарско име Стефан, обликовао своју интитулацију по узору на свете прародитеље, увео дворске чинове и елементе и правила рашке канцеларије, потраживао трибуне и остала права која су сљедовала само српским краљевима.¹⁴

У деценији након Твртковог крунисања за краља, српски господари су водили више-мање самосталне политике, на унутрашњем плану су градили цркве и манастире, издавали повластице Дубровнику и другим странама, али је опасност од Турака постајала све већа и очигледнија. Чете акинџија и других турских војних родова изнова и изнова пустошили су српске територије, сијући страх и уништавајући привреду. Одбрана је била организована, како она на локалном тако и на ширем плану, али и даље није било једне координисане акције међу српским господарима. Војске кнеза Лазара су два пута поразиле турске снаге, први пут војво-

11 В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 50; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 135.

12 С. Ђирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, у Војници, работници, духовници, Београд 1997, 285.

13 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I – 1, Београд – Сремски Карловци 1929, 76; Д. Јечменица, *Повеља краља Твртка Дубровчанима*, ССА 14 (2015), 121, 125.

14 О Твртковом владарском програму, погледати С. Ђирковић, *Сугуби венац*, 276–305.

да Цреп код Параћина (1381), а затим и кнез лично код Плочника (1386), али су побједе дошле по скупом цијени – Турци су заузели Ниш, важно стратешко мјесто, одакле су могли да планирају даље акције.¹⁵ Један турски упад забиљежен је у земљама Твртковог краљевства, али су војвода Влатко Вуковић и Радич Санковић поразили непријатеља код Билеће, 27. августа 1388. године.¹⁶ Ове три битке биле су само увод у оно што слиједи – један одлучан сукоб двије стране, који ће да одреди даљи ток дешавања на Балканском полуострву.

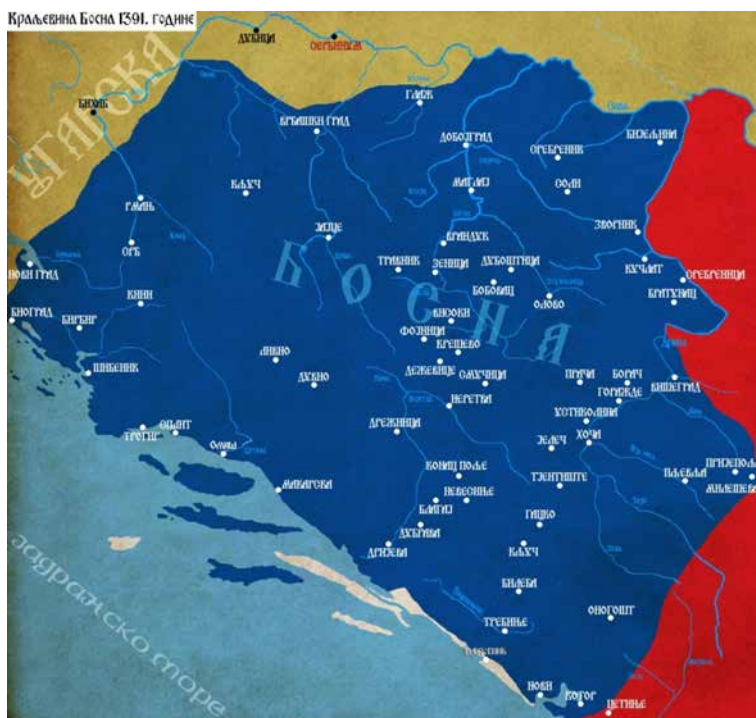

Сл. 2. Златник краља Стефана Твртка

Данас не можемо да знамо како су се одвијале припреме српске и турске војске, али је сигурно била жива кореспонденција на владарским и великашким дворовима, затим приликом набавке оружја и припреме логистике. Краљ Твртко је имао „троструки” разлог да учествује у надоласећој бици: као прво, он је био хришћански владар и „краљ Срба”, настављач традиција Немањића, што имплицира да је, иако је његова врховна власт негдје признавана директно а негдје номинално, круна са собом носила одређене обавезе и одговорност; затим, области под његовом непосредном влашћу су биле изложене турским нападима, и на концу, савез са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем је и даље био на снази, због чега је Твртко послао војску на Косово.

15 Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић*, 123; М. Шуица, *Приповести о српско–турским окришајима*, 97, 108.

16 С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 158.

Сл. 3. Највећи обим краљевине Стефана Твртка (1391)

Емир Мурат (1359–1389) сакупио је велику и јаку војску, сачињену од многих народа и подијељену у различите војне родове, и заједно са синовима Бајазитом и Јакубом кренуо ка српским територијама. Ми не знамо на који начин су средњовјековни људи бирали локацију за битку, али је сигурно да су припреме постојале, док је избор терена зависио од односа снага, конфигурације земљишта, временских услова и других фактора средњовјековне стратегије.¹⁷ Мјесто које је одабрано било је Косово поље, плато код Приштине, који се налазио у области којом је управљао Вук Бранковић. Косово поље је представљало значајну стратешку тачку на Балкану, због чега не чуди да се знаменита битка одиграла управо ту. Тројица савезника су сакупила војнике, који би у збирном броју начинили да сваки има по трећину, но, за разлику од кнеза Лазара и Вука Бранковића, који су предводили своје трупе, краљ Твртко се није лично појавио на челу својих снага, већ је вођство препустио војводи Влатку Вуковићу Косачи.¹⁸ Управо је ово једно од питања које може да се постави –

17 О кретању трупа ка Косову, П. Томац, *Косовска битка*, Београд 1968, 107–121.

18 Постоје и претпоставке да је Тврткову војску на Косову предводио Влатко Влађевић, а не Влатко Вуковић. Уп. М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, ЗРВИ 8/2 (1964), 57–59.

али је одговор на њега јако тешко дати, скоро немогуће. У науци је било одређених покушаја одгонетања ове непознанице, али све се завршавало у сфери хипотеза и различитих домишљања. Ипак, она су потребна да би се отворило ново поље за сагледавање ствари из прошлости, да се историјска наука не сведе на просто описивање извора.

До сада је најчешће навођено да краљ Твртко није отишао лично у битку због обавеза којих је тих година имао приликом ширења власти у Далмацији.¹⁹ Заиста, то је период позамашне акције коју је Твртко предузео у западним крајевима, што је изискивало употребу великог броја војника. Међутим, када погледамо етапе Тврткове политике у Далмацији, примјећујемо да је она узела маха 1388. године, након чега је настављена у јесен наредне, и поново од прољећа 1390. године.²⁰ Краљ је чак Сплиту, у марту 1389. године, дао рок да се изјасни до 15. јуна да ли ће признати његову власт, јер је тада планирано да се трупе пребаце на Косово.²¹ Заиста би тешко било да се акције воде на двије стране, али ни то довољно не објашњава његову одлуку: у Далмацији нису вођене тешке борбе, већ се доста ствари рјешавало дипломатијом, док су са друге стране многи господари такође имали војне и дипломатске акције у рјешавању својих питања.

Због тога бисмо могли да запитамо какво је било здравствено стање краља тих година? Уколико знамо да се Твртко упокојио неких осамнаест мјесеци након Косовског боја, да ли је ово ваљан разлог због којег није отишао у битку? Твртко је 1389. године имао 51. годину, за средњовјековног човјека прилично зреле године, али извори ћуте о евентуалној болести краља.

Трећи разлог који овдје желимо навести тиче се његовог савеза са кнезом Лазаром, који је био чврст, али парадоксално, можда управо због тога Твртко лично није учествовао у бици. Без обзира на срдачне односе, учешће двојице владара са великим угледом би отворило питање вођства у бици. Да ли је Твртко, будући да је био краљ, сматран номиналним вођом, док је кнез Лазар био стварни предводник војске на Косову? Постоји ли могућност да је овај сукоб виђен као Лазарев подухват јер су његове и Вукове области биле под јачим и непосреднијим ударом од Турака, због чега је Твртко као српски краљ послао помоћ својим савезницима?

19 *Историја српског народа* 2, 44; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић*, 125.

20 С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 156, 161; Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo*, 90–93.

21 В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 80; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 157; Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, 102.

Сл. 4. Кнез Лазар и кнегиња Милица, манастир Љубостиња

О самом току битке која се одиграла на Видовдан 15. јуна 1389. године нећемо много говорити јер је у науци доста писано о њој. У боју су страдала оба владара: кнез Лазар и емир Мурат, док су војске претрпјеле знатне губитке. Десна страна, коју је предводио Вук Бранковић, држала је своје положаје и напредовала, као и лијева страна под вођством Влатка Вуковића, док команду над османском војском није преузео Бајазит.²² Српске снаге су тада биле потиснуте, али је и турска војска морала да напусти бојно поље, због нејасне ситуације у самој Бруси. Многи детаљи саме битке остали су нам непознати, док дио можемо да сазнамо из извора након самог боја.

²² Историја српског народа 2, 43; П. Томац, *Косовска битка*, 193–226; М. Шуица, *Вук Бранковић*, 111–118.

У Дубровник су стизала писма „господе српске” и „господе босанске” – да им се помогне у потрази за њиховим ближњим који се налазе у турском заробљеништву.²³ Краљ Твртко је овластио свог протовестијара Трипу Бућу да преда 1000 дуката Фирентинцу Тадеју Јакову, са молбом да се распита да ли је неко од несталих властелина жив.²⁴ Немамо податке да ли је неко пронађен нити какве су вијести донесене. Године су пролазиле тако да су се породице помириле са смрћу најближих. Ипак, након битке код Ангоре, 1402. године, у којој су Турци претрпјели пораз од Монгола, глас се проширио да су неки хришћански ратници још увијек међу живима, и да су успјели да се спасе из ропства. Вијести су допирале и до Босне, те су истакнути властелини писали Дубровчанима, полажући наде у њихове разгранате трговачке везе. Ови су, са своје стране, одговорили да су ради да помогну својим пријатељима, али да и они чекају да се византијски цар Манојло II, на свом путу из Млетака за Цариград, заустави са галијом у Дубровнику како би га замолили да се заузме за овај случај.²⁵ На основу писама сазнајемо да је кнез дворски Мирко Радојевић, један од најистакнутијих великаша на двору краља Твртка, тражио сина, на шта му је општина одговорила да ће учинити што је у њиховој моћи, јер и они тугују због његовог сина и других „племенитих Бошњана”.²⁶ Кнез Вукашин и војвода Вукмир Златоносовић послали су свог слугу Драгића са молбом да се потраже Влађ и Стефан, њихови рођаци, док се за своје нећаке распитивао и Хрвоје Вукчић, који је био у родбинским везама са овом породицом.²⁷ Међу несталима су наведени и Боровина Вукашинић, Михоч Милошевић, затим именом само познати Вук.²⁸ Потрага за несталима, стрепња и ишчекивања доказ су великих размјера сукоба са Турцима. Са друге стране, о учешћу хрватског одреда у војсци краља Твртка, који је предводио Иваниш Хорват, не може да се нађе сигурна потврда у изворима.²⁹

23 Ђ. Тошић, *Косовска битка у историографији о средњовековној Босни*, Косовска битка у историографији, Зборник радова 11 (1990), 101–109.

24 Ђ. Тошић, *Косовска битка у историографији*, 103–104.

25 П. Драгичевић, *Четири писма о ратницима заробљеним у Косовској бици*, ГПБ 3 (2010), 105.

26 П. Драгичевић, *Четири писма*, 98, 99; С. Рудић, *Радојевићи – Мирковићи: Властоска средњовековна босанска породица*, ИЧ 63 (2014), 52–54.

27 П. Драгичевић, *Четири писма*, 99–102.

28 П. Драгичевић, *Четири писма*, 105; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au Xve siècle II*, Paris 1899, 89; О кнезу Боровини, в. С. Рудић, *Боровинићи: Властоска породица из Источне Босне*, Сепарат из зборника радова са научног скупа *Земља Павловића: средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 261–263.

29 Ђ. Тошић, *Косовска битка у историографији*, 104.

Извори настали непосредно након битке говоре о хришћанској побједи.³⁰ Широм хришћанског свијета овакви гласови су се ширили, а битни извори који поткрепљују ову причу јесу два писма краља Твртка, упућена Трогиру и Фиренци, у којем их извјештава о хришћанској побједи на Косову. Потребно је нагласити да због типа извора, као и времена настанка, овим писмима може да се додијели велика историјска вриједност.

У писму Трогирској општини, из 1. августа 1389. године, Твртко је писао о хришћанској побједи, када је „охоли сатанин син и слуга (*superbum satanae filium et ministerium*), непријатељ Христовог имена и цијелог људског рода и православне (праве) вјере (*ortodoxae fidei inimicum*)... напрезао да избаци отрова колико може”, поражен на бојном пољу (*cum triumpho campis confliximus*), иако је том приликом дошло до грешке у одређивању датума битке, јер је наведено да се она одиграла 20. јуна³¹. Да ли се овдје ради о грешци писара или се податак односи на низ мањих сукоба након самог Косова не може да се одгонетне.

Сл. 5. Косовска битка, француски замак Шенонсо (крај 16. в.)

30 М. Динић, *Два савременика о Косовској бици*, 138, 141; С. Ђирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971), 216–218; Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, ЗРВИ 49 (2012), 277–278.

31 G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1*, Budaе 1834, 566, 567; I. Kukuljević Sakcinski, *Arhiv za povēstnicu jugoslavensku*, knjiga II, Zagreb 1852, 15; В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 82.

Одговор Фирентинске општине Твртку стигао је из пера чувеног хуманисте Колуча Салутатија, који је на почетку честитао краљу и његовој војсци „преславну побједу, коју је неисказана милост свемогућег и вјечног Божанства” даровала стаду његовом.³² Даље наводи да су Фирентинци и прије Твртковог писма

сазнали за ову побједу, јер су о њој пристизали гласови са свих страна. У духу ученог хуманисте, Салутати је у писму наводио многе паралеле са античком историјом, уз наводе да је „охолост оног... Амурата, који је силом задобивши царство Фрига или Турака, хришћанство и Спаситеља нашега име истријебити са земљаног круга намјеравао... и избрисати га из књиге живих”, али су на Косову пољу „хиљаде Тројанаца и невјерника заједно са оним грозним вођом изгинуле”.³³ Надасве је „срећно краљевство Босна (*felix Bosnae regnum*), којој је дато да бије тако славан бој (*cui contigit tam gloriosum certare certamen*), и да такву побједу одржи десницом Христовом (*in Christi dextera victoria obtinere*)”, а затим је наставио да су „срећне и пресрећне зајетоване (заклете) мишице оних дванаест велможа (*duodecim illa procerum jurata manus*), који пробивши непријатељске чете и камиле наоколо везане, мачем отворивши себи пут, до Муратова шатора јуначки допреше”.³⁴ Салутати је додао да је посебно „срећан над осталима и онај, који вођу толике силе, јурнувши му мач у грло и скут, јуначки умори. Срећни свиколики који као жртве убијенога вође над оном ништавном лешином славном мученичком смрћу живот и крв пролише (*beati cuncti qui glorioso martirii genere... vitam et sanguinem effuderunt*), а од свих је ваше величанство најсрећније (*felicissima est vestra Maiestas*), које посвети тако славна и нигда незаборављена побједа”.³⁵ Ови редови нам нуде неколико занимљивих ствари које су вриједне пажње. Укратко, могли би да се подијеле у неколико дијелова: радост због вијести о побједи хришћана, честитке „срећној краљевини Босни”, поздравни зајетованим мишицама дванаесторице велможа, посебно оном што је убио Мурата, и на крају, помен славних мученика. Након израженог задовољства због побједе над Турцима, која је упоређена са поразом Тројанаца, Салутати честита „срећној краљевини Босни” (*Felix Bosnae regnum*), која је извојевала велику побједу, наглашавајући да је један од задатака хришћанске

32 В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV и XV века*, ГСУД 32 (1871), 173, 175; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, 567.

33 В. Макушев, *Прилози к српској историји*, 173–174, 175; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, 568.

34 В. Макушев, *Прилози к српској историји*, 174, 176; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, 568; В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 81.

35 В. Макушев, *Прилози к српској историји*, 174, 176; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae*, 568, 569; В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 81.

краљевине – борба и брига за очување вјере. Након тога, прелази на причу о завјетованим мишицама дванаест велможа, која садржи занимљиве елементе. Није јасно на шта се односи израз *завјетоване (заклете) мишице*, да ли на неки завјет, односно, заклетву, који је одређен број велможа склопио прије битке, или је то пак писано у духу времена, уопштено витешки завјет, племићима јако близак, који би се односио на заштиту вјере, владара и свог отачаства. Број од дванаест велможа свакако може да се разумије у симболичком смислу броја апостола, али опет, да ли је повезан са стварним завјетом *дванаест витезова*, или је то пројекција у глави чувеног хуманисте? Више бисмо били на овој другој страни, за оба тумачења, али треба узети у обзир да је Салутати одговарао на званично писмо, тако да је био инспирисан његовим писањем. Изузмемо ли ријечи о завјетованим мишицама и броју витезова, овај податак упућује на тактику борбеног клина (*wedge*), јако популарну међу средњовјековним коњаницима, којој је био вичан и Стефан Лазаревић са својим ратницима.³⁶ То је био дио тактике српске војске, но да ли као дио завјета остаје да се проучава. Салутати даље посебно истиче „оног срећника”, који се пробио до самог Мурата, а затим успио и да га убије. Ово је још један извор који потврђује став да је један великаш у току битке убио турског емира, али му не наводи име.

У културним списима о кнезу Лазару име је такође изостављено, као и код Константина Философа, који је у биографији Стефана Лазаревића навео да је Мурата убио један „веома благородан... кога оцрнише пред господарем да је неверан”.³⁷ Турски извори нису сагласни када је у питању вријеме и начин убиства емира Мурата, али јасно пишу да је то учинио један „од невјерника”. Навођење имена налазимо тек код Ашик-пашазадеа, дервиша са краја 15. вијека, који је написао да је Мурата убио „један неверник, по имену Билиш Кобила (*Biliš Kūb-ila*)”.³⁸ Дубровачки извори, који су иначе били добро упућени у дешавања у залеђу своје територије, не спомињу име велможе, све до Мавра Орбина, код кога први пут и налазимо мотив издаје.³⁹ Временом је Милош Обилић постао херој Косов-

36 J. Gassmann, *The Siete Partidas: A Repository of Medieval Military and Tactical Instructions*, *Acta Periodica Duellatorum* 9 (1) (2021), 9–10.

37 Патријарх Данило III (Бањски, Млађи), *Слово о Светом кнезу Лазару*, Хрестоматија средњовековне књижевности, том II, приредио Т. Јовановић, Београд 2012, 109; Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, превод Г. Јовановић, Београд 2007, 28.

38 А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју. Покушај критичке анализе њихова садржаја и узајамне онсекутивне везе*, ГСНД 14 (1934), 77–78.

39 М. Орбини, *Краљевство Словена*, приредио С. Ђирковић, Београд 1997; J. Lučić, *Dubrovnik i Kosovska bitka u dokumentima i historiografiji*, *Historijski zbornik*, god. XLII (1), (1989), 94.

ске битке, прототип јунаштва и жртве у нашој народној традицији, и једна од кључних фигура косовског завјета.⁴⁰

Писмо Колуча Салутатија завршава се величањем војника који су славно страдали мученичком смрћу, односно, као мученици за хришћанску вјеру. Исти случај налазимо и у турским изворима, у којима је Муратова смрт представљена као мученичка за ислам.⁴¹ На основу ова два писма видимо да је Косовска битка за обје стране представљала дио ширег сукоба који је за савременике виђен као вјерски рат.

Трећи извор на који су многи указали јесте податак из падованске хронике (*Cronicon Carrarese*, *Chronicon Patavinum*), написан из пера Андреа де Гатариса, о историји Падове.⁴² Наиме, Франческо Карара млађи („*Il Novello*“) је 1388. године изгубио власт у свом граду од миланског војводе Ђан Галеаца Висконтија, због чега је одлучио да потражи помоћ на разним европским дворовима, како би повратио ранији положај у Падови. У својим трагањима дошао је и у Модруш, код свог шурјака Стјепана Франкопана, који је лијепо угостио свргнутог зета и понудио му помоћ.⁴³ У међусобним разговорима о потенцијалним савезницима, Франкопан га је упутио и на краља Твртка, који је, према наводима хронике, био љут на миланског војводу „јер је Турцима продавао оружје за новац, како би се наоружали и напали га... што га је веома повриједило“.⁴⁴ Овај изузетан и јако занимљив податак нуди нам ширу слику о дешавањима прије и након саме битке: обје стране су вјероватно наручивале оружје, али га је милански војвода продавао Турцима, што је наљутило Твртка. Он је био свјестан њихове опасности, и тек је након овог сукоба она постала и више него очигледна.

Улога краља Стефана Твртка у Косовској бици била је значајна, подстакнута његовим статусом „краља Срба и Босне“, а затим и непосредном опасношћу од турских напада. У склопу савеза са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем, краљ Твртко је послао војску на Косово, коју је предводио војвода Влатко Вуковић Косача. Иако није лично учествовао у бици,

40 Р. Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, Сабрана дела III, Београд 2001, 23 – 92.

41 А. Олесницки, *Турски извори*, 65, 70, 74.

42 В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 82; Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo*, 118.

43 К. Kužić, *Djelovanje Francesca II. da Carrara, zvanog Il Novello, u Hrvatskoj*, Zb. Odsijeka povij. znan. Zavoda povij. druš. znan. Hrvat. akad. znan. umjet., 35 (2017), 49.

44 Стјепан је Франческу предложио: „Io voglio, che voi andiate per parte mia al Re di Bossina, il quale è inimicissimo al Conte di Virtù par cagione d'aver dato certe armi al Turco per danari da armare le sue genti, e fargli guerra, cosa, che gli nocque grandemente: però io son sicuro, che ancor' egli vi sovvenirà, e massime per lo mezzo delle mie raccomandazioni“, А. де Гатарис, *Chronicon Patavinum*, in *Rerum Italicarum Scriptores*. 17, ed. L. A. Muratorius, Mediolani 1730, 763; В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 82, 83; Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo*, 118, 119.

његови војници су држали лијево крило српске војске, које је претрпјело губитке. Оно што је за нас такође битно јесте Тврткова активност у покушају проналажења несталих властелина, која је трајала дуго година након саме битке. Информације које су стизале са бојног поља краљ је вјероватно преносио у својим писмима, која су његови примаоци читали. Одговори упућени од Трогирана и Фирентинаца садрже много значајних информација, које нам нуде конкретнији увид у дешавања током саме битке, али и рецепцију међу савременицима широм хришћанског свијета. Из писама можемо јасно да видимо да је сукоб на Косову доживљен као вјерски рат, судар двије вјере и цивилизације, због чега је погибија ратника описана као „славна мученичка смрт”. Са друге стране, турски извори на сличан начин описују смрт емира Мурата, што додатно учвршћује наведену констатацију. Због тога је краљ Твртко касније био љут на миланског војводу Ђан Галеаца Висконтија јер је продавао оружје Турцима, што га је повриједило јер су обојица били хришћански владари. Наравно, љутња би могла да буде објашњена сарадњом Висконтија са његовим непријатељима, али овдје упућује на Твртково изневјерено повјерење да један хришћански господар може тако нешто учинити зарад личног интереса. Како читамо у одговору Колуча Салутатија, пробој су извршила дванаесторица завјетованих витезова, од којих је један успио да убије самог владара. Овај занимљив опис, иако вјероватно садржи много поетске симболике засноване на хришћанској традицији, ипак открива занимљиве елементе витешког живота из средњег вијека. Сви извори говоре о хришћанској побједи, како је и Твртко очигледно обавијестио своје пријатеље у Европи. Потребно је да се истакне да је улога краља Твртка можда значајнија након саме битке, јер из његових писама можемо да сазнамо много детаља о њеном току али и рецепцији у хришћанском свијету.

ЛИТЕРАТУРА

- A. de Gataris, „Chronicon Patavinum”, *Rerum Italicarum Scriptores* 17, ed. L. A. Muratorius, Mediolani, 1730.
- E. O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo 1386–1463*, Sarajevo, 2019.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1*, Budae, 1834.
- I. Kukuljević Sakcinski, *Arkiv za povêstnicu jugolsovensku*, knjiga II, Zagreb, 1852.
- J. Gassmann, „The Siete Partidas: A Repository of Mediaeval Military and Tactical Instructions”, *Acta Periodica Duellatorum* 9 (1), 2021, 1–27.
- J. Lučić, „Dubrovnik i Kosovska bitka u dokumentima i historiografiji”, *Historijski zbornik*, god. XLII (1), 1989, 91–95.
- K. Kužić, „Djelovanje Franceska II. Da Carrara, zvanog Il Novello, u Hrvatskoj”, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesno društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 35, 2017, 47–60.
- N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l’histoire des croisades au Xve siècle II*, Paris, 1899.
- A. Олесницки, „Турски извори о Косовском боју. Покушај критичке анализе њихова садржаја и узајамне консекутивне везе”, *ГСНД* 14, 1934, 59–92.
- Б. Павловић, „Срби у делима Димитрија Кидона”, *ЗРВИ* 49, 2012, 257–301.
- В. Макушев, „Прилози к српској историји XIV и XV века”, *ГСУД* 31, 1871, 164–209.
- В. Ђоровић, „Краљ Твртко I Котроманић”, Посебна издања СКА, књ. LVI, *Друштвени и историски списи*, књ. 22, Београд – Земун 1925.
- Д. Јечменица, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику”, *ССА* 14, 2015, 115–142.
- Ђ. Тошић, „Косовска битка у историографији о средњовековној Босни”, *Косовска битка у историографији*, Зборник радова 11, 1990, 101–109.
- Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац Инок Исаија*, Београд, 1980.
- Инок Исаија, „Запис о Маричкој бици”, *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том II, приредио Т. Јовановић, Београд, 2012.
- Историја српског народа. Књига друга. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд, 1982.
- Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, превод Г. Јовановић, Београд, 2007.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I – 1, Београд – Сремски Карловци, 1929.
- М. Алексић, *Марко Краљевић. Човек који је постао легенда*, Београд, 2015.
- М. Динић, „Два савременика о боју на Косову”, *Глас* 182 (1940), 134–148.
- М. Динић, „Дукин преводилац о боју на Косову”, *ЗРВИ* 8/2 (1964), 53–68.
- М. Динић, „О Николи Алтомановићу”, *Посебна издања СКА ХС, Друштвени и историски списи*, књ. 40, Београд 1932.
- М. Шуица, *Вук Бранковић: Славни и велможни господин*, Београд 2014.
- М. Шуица, *Привести о српско–турским окршајима и „страх од Турака” 1386. године*, ИЧ, књ. 53 (2006), 93–122.
- П. Драгичевић, „Четири писма о ратним заробљеницима у Косовској бици”, *ГПБ* 3 (2010), 97–110.
- П. Томац, *Косовска битка*, Београд, 1968.
- Патријарх Данило III (Бањски, Млађи), „Слово о Светом кнезу Лазару”, *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том II, приредио Т. Јовановић, Београд 2012, 98–119.
- Р. Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, Сабрана дела III, Београд 2001.
- Р. Михаљчић, *Кнез Лазар Хребељановић. Историја, култ и предање*, књига II, Београд 2001.
- Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Сабрана дела, књига I, Београд 2001.
- С. Рудић, „Боровинићи: властеоска породица из Источне Босне”, *Сепарат из зборника радова са научног скупа Земља Павловића: средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 259–278.
- С. Рудић, *Радојевићи – Мирковићи: Властеоска средњовековна босанска породица*, ИЧ 63 (2014), 47–58.
- С. Ћирковић, „Димитрије Кидон о Косовском боју”, *ЗРВИ* 13, 1971, 213–219.
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964.
- С. Ћирковић, „Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни”, у *Работници, војници, духовници*, Београд, 1997, 277–305.

Мр Бојан Крунић

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

КОСАЧЕ И СВЕТОСАВЉЕ

Апстракт: Српски национални идентитет почива на осјећању припадности заједници сатканој од етничке и вјерске компоненте, која је своју пуну форму добила у оквирима немањихке државе, на темељима онога што ми данас зовемо светосавском идејом или светосављем. Та је идеја заправо представљала круну у дотадашњим настојањима да Срби сачувају и обезбиједе свој колективни идентитет. Косовски завјет није ништа друго него преобликована светосавска идеја. Култ кнеза Лазара са мотивима опредјељења за Царство небеско, причести и свјесног жртвовања, који се појављује убрзо након Косовске битке, настаје са циљем да се нова владарска династија повеже са старом, а самим тим и са народом. Овај рад бави се значајем властеоског рода Косача, који је имао изузетно јаке везе са немањихким традицијама које су произилазиле из развијене свијести о припадности оној заједници која је обликована на темељима светосавске идеје.

Кључне ријечи: Косаче, национални идентитет, Босна, светосавска идеја, Косовски завјет, кнез Лазар, Царство небеско.

Мада је историја властеоског рода Косача у поприличној мјери истражена и позната, ипак још увијек постоје поједина питања везана за овај род која нису била предмет проучавања, а ако и јесу, нека од њих нису довољно објашњена или пак, попут нашег, нису сагледана из свих могућих углова. На таквом методолошком приступу и почива друштвена улога модерне историјске науке. Једино на тај начин штићеница музе Клио може да одговори свом задатку, да буде истинска учитељица живота, да проживљену прошлост стави у функцију садашњости, да буде од користи савременом човјеку да разумије вријеме у којем живи, да му омогући да спремно и адекватно одговори на све могуће изазове. Другим ријечима, само она друштва која су кадра да на овакав начин користе достигнућа не

само историјске науке већ и других научних дисциплина могу да иду напријед и да се развијају, а наше друштво требало би да тежи управо томе.

Један од озбиљнијих изазова са којим се суочава српски народ данас јесте питање чувања колективног националног идентитета. Та тема је у основи нашег рада, али и овог округлог стола. Косовски завјет, историја и култура памћења, сва три наведена елемента нераскидиво су повезана и уткана у темеље нашег данашњег колективног националног осјећања. Опште је познато да је Косовски завјет базиран, захваљујући култури памћења, на стварном историјском догађају. Међутим, битно је назначити да његова намјена није вјерно приказивање једног важног догађаја из наше историје. Он, дакле, не тежи да да објективну слику дешавања у и око Косовског боја, иако му ту улогу, намјерно или ненамјерно, често додјељују. Намјена Косовског завјета је нешто сасвим друго – то је управо чување већ формираног колективног осјећања. Осјећања припадности заједници сатканој од етничке и вјерске компоненте, која је своју пуну форму добила у оквирима немањихке државе на темељима онога што ми данас зовемо светосавском идејом или светосављем. Та је идеја, можемо слободно да кажемо посматрајући историјске процесе као феномен другог трајања у историји, заправо представљала круну у дотадашњим настојањима да у склопу хришћанске екумене Срби сачувају и обезбиједи свој колективни идентитет.

Обично се, као својеврстан деманти постојања такве колективне свијести у средњем вијеку, провлачи модернистичка теорија по којој националне државе, самим тим и национална свијест становника, осјећања припадности једном народу, настају тек у XVIII и XIX вијеку. Међутим, постоје и другачија мишљења. Према примордијалистичком и перенијалистичком тумачењу, уз одређене разлике и неслагања између њих, нације су старе колико и људска историја, док заступници етносимболистичког приступа у проучавању овог феномена не негирају постојање националног осјећања код појединих модерних нација и у предмодерним периодима.¹ Дакле, у науци постоји озбиљна дискусија по овом питању и модернистичка теорија не само да није једина већ ни аргументи на којима се заснива ово тумачење нису тако увјерљиви као што се обично мисли.²

1 Литература о овој тематици је бројна. Критички преглед свих присутних теорија и приступа проучавању феномена нације и национализма види код: A. D. Smith, *Nacionalizam i modernizam (Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma)*. Zagreb, 2003.

2 На овом мјесту скренућемо пажњу читаоцу на рад Димитрија Оболенског, објављен још 1972. године, у којем аутор сугерише да се национална осјећања могу сасвим сигурно у средњем вијеку пронаћи код Руса, Бугара и Срба. Та осјећања се према његовом тумачењу развијају на незадовољству према византијском империја-

Важно је назначити да су наши средњовјековни преци и те како имали развијена колективна осјећања. Она су, као и нама савремена, била саткана слојевито, прожета осјећајима припадности различитим групацијама које се међусобно нису искључивале. Ако данас неке кажете да је трговац, љекар, апотекар, то не значи да ти људи не баштине и неке шире колективне идентитете. Слична је ствар и са средњим вијеком, индивидуални и колективни идентитети се и у то вријеме прожимају. Средњовјековна друштвена стратификација, сама по себи извор колективитета, ни на који начин није искључивала осјећања припадности неким другим, па ни оним као што су етнички, територијални и вјерски. О томе, између осталог, свједоче оновремени извори. Нарочито се то лијепо може видјети на примјеру средњовјековне босанске државе. Добро су нам познати садржаји Порфирогенитовог дјела *De administrando imperio*, франачких Анала, папских була. Дакле, босански бан Матеј Нинослав у другој четвртини XIII вијека не назива случајно своје поданике Србима³, нити се случајно, безмало стотину година касније, за писмо којим је писана повеља Стефана II Котроманића каже да је српско.⁴ То нам говори не само да је сјећање на некадашње јединство Босне и Рашке и даље било живо већ прије свега свједочи о развијеној и присутној колективној свијести којом се изражавало осјећање припадности српском етничком корпусу. Ту тезу додатно појачава и то што су босански владари када су говорили о Немањићима ограничавали њихову власт по територијалном принципу само на Рашку, називајући их искључиво рашким владарима. Односно, гледано из перспективе босанских банава, Немањићи нису сматрани владарима свих Срба, иако су се ови за то издавали⁵, већ само оних који су се налазили у склопу оног дијела првобитне Србије за који се, у ово врије-

лизму, посебно у црквеним стварима. О томе види: D. Obolensky, „Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 22, Cambridge, 1972, 1–16.

³ Зборник средњовјековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I, Београд, 2011, 139–140; 153–155; 181–183.

⁴ Та се формулација налази у добро познатој Стонској повељи бана Стефана II Котроманића (издата 15. фебруара 1333. године), која је, у складу са оновременим правним схватањима, састављена у више истовјетних примјерака на језицима заступљених страна у правном чину (Босна и Дубровник). Због службене употребе у дубровачкој канцеларији, два су примјерка писана латинским писмом, док су друга два, како изричито стоји, писана српским, који је очигледно сматрано језиком којим се говорило и писало у Босни. Текстове обје варијанте са преводом на савремени српски језик погледати код: Д. Јечменица, „Стонска повеља бана Стефана II Котроманића”, *Грађа о прошлости Босне*, 3. Бања Лука, 2010, 29–46. – На овом мјесту, такође, скренућемо пажњу читаоцу да је седамдесетак година касније, у првој деценији XV вијека, посланик великог босанског војводе Сандаља Хранића, Прибисав Похвалић, у четири својеручно исписана документа више пута навео да су то српским писани листови. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/I, Београд – Сремски Карловци, 1929, 337–339, 346, 348 (у даљем тексту: Стојановић, *Старе српске повеље и писма*).

⁵ Немањићи су, као што је познато, у својим титулатурама истицали власт над *свом српском земљом*.

ме, употребљава и назив Рашка.⁶ Подсјећања ради, управо је на такав начин однос између ове двије политичке јединице формулисао византијски писац друге половине XII вијека Јован Кинам, који је, пишући о савременим му догађајима, између осталог, забиљежио да *ријека Дрина одваја Босну од остале Србије*, наводећи даље и да *Босна није потчињена архиепископу Срба него народ у њој има посебан начин живота и управљања*⁷.

Српске земље у IX и X вијеку

Наведени примјери нису једини⁸, ми ћемо поменути још онај из Дабишине повеље издате Дубровчанима 1392. године, који можда најсликовитије свједочи о присуству слојевите колективне свијести у оновременој

6 О поистовјеђивању назива Србија и Рашка види: Ј. Калић, „Назив „Рашка” у старијој српској историји”, у: *Европа и Срби – средњи век*. Београд, 2006, 95–110.

7 Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд, 1971, 28.

8 О поменима српског имена у средњовјековним босанским исправама види исцрпно код: Невен Исаиловић, „Помени српског имена у средњовјековним босанским исправама”, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовјековне Босне и Хума*. Бања Лука – Источно Сарајево, 2018, 261–282.

Босни. Наиме, наведеном повељом краљ Дабиша је потврдио она права Дубровчанима која су овима и раније потврђивана од – како се у повељи изричито наводи: *српске, рашке и босанске госпode*⁹. Очигледна и недвосмислена комбинација етничке и територијалних ознака из које видимо да су и рашка и босанска господа уједно сматрана и српском.

Дакле, етничка припадност надилазила је осјећања проистекла из припадности политичким ентитетима, којих је у оквиру једног етникума могло да буде више, и, битно је назначити, није их искључивала. То је сасвим разумљиво с обзиром на то да су оновремени људи своја права и обавезе углавном црпијели из ширих или ужих територијално-политичких оквира. Због тога и имамо много више сачуваних извора у којима су се људи одређивали према ужој или широј територијалној припадности, од оних у којима је то рађено према етничкој или некој другој идентификацији. У тој чињеници се, такође, налазе и разлози због којих су се у титулатурама средњовјековних владара таксативно наводила имена земаља и области које су улазиле у оквири њихове реалне или претензионе власти. Уколико се власт (била она реална или претензиона) односила на цијелу етничку скупину, титулатура је могла да садржи и њено име. Као примјер наводимо Твртка I Котроманића који се, неколико мјесеци након узимања краљевске круне и обједињавања владарских традиција Котроманића и Немањића, у потпису повеље издате Дубровчанима 1378. године титулише стављајући управо на првом мјесту етничку па тек онда територијалне одреднице (*Стефан Твртко у Христа Бога краљ Србима и Босни и Приморју*¹⁰).

Поставља се питање да ли су сви друштвени слојеви наших средњовјековних земаља имали развијен осјећај припадности српском народу? У његовом разматрању мора се узети у обзир једна врло важна чињеница. Средњовјековно друштво је од врха до дна било прожето јаким вјерским осјећањем. Људи су били увјерени у Божије стварање и присутност, те су себе и природу око себе доживљавали управо кроз ту призму. Није постојала ниједна ствар или поступак који се није доводио у однос и везу према Христу и вјери, односно, који се није тумачио као симбол и префигурација божанског, па ни однос владара и народа. Управо због тога се српски народ, у оновременим списима који настају као одраз владарске идеологије Немањића, симболички назива *изабрањем Божијим*, но-

9 Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику”, *Стари српски архив*, 6, Београд, 2007, 173.

10 Д. Јечменица, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику”, *Стари српски архив*, 14, Београд, 2015, 127 (у даљем тексту: Д. Јечменица, *Повеља*).

вим Израиљем и другим Израиљем. По истом обрасцу се, с друге стране, и Немањићи кроз стварање култа светородне династије повезују са народом¹¹. Као примјер навешћемо Стефана Немању, за којег се у његовом житију каже да је од Бога изабрани предводник свога народа, савршени отац отачаства, добри пастир који напаса стадо Христово, и исто то стадо предаје своме сину, изданку доброг коријена, да га води и пази на њега, водећи га као јагње Јосиф¹². Све је дакле прожето вјерском симболиком. Важну улогу у свему томе, без сумње, имали су литургијски обреди и визуелно приказивање на фрескописима, који су владарску идеологију Немањића приближили свим слојевима друштва. Вјера је, дакле, била то везивно ткиво. Њеним посредством средњовјековна хијерархијска структура, оличена кроз различите категорије друштва на чијем челу се налазио Богом изабрани владар, повезана је у једно нераскидиво ткиво, једну заједницу – народ. Стога, стапањем етничке и вјерске компоненте до које је дошло образовањем и организацијом Српске православне цркве, свијест о колективној припадности истој етничкој заједници, уколико није била прије¹³, сасвим сигурно се након тога раширила и постала дио свих друштвених слојева.

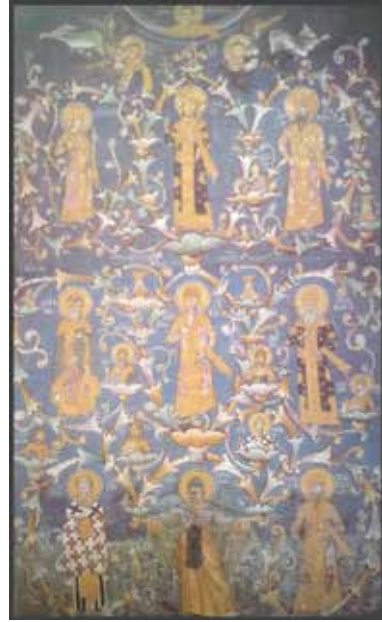
Због тога смо на почетку и рекли да Косовски завјет није ништа друго него преобликована светосавска идеја. Култ кнеза Лазара са мотивима опредјељења за Царство небеско, причести и свјесног жртвовања, који се појављује убрзо након Косовске битке, настаје са циљем да се нова владарска династија у новим условима посредством вјере повеже са старом, а самим тим и са народом. Другим ријечима, да јој се да реална основа и легитимитет власти¹⁴.

11 Идеолошке обрасце немањићке династије види исцрпно: С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997; Иста, *Свети краљ*, Београд, 2007, 97–167 (у даљем тексту: С. Марјановић Душанић, *Свети краљ*); Д. Поповић, *Ризница спасења: Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад, 2018, 313–331 (у даљем тексту: Поповић, *Ризница спасења*).

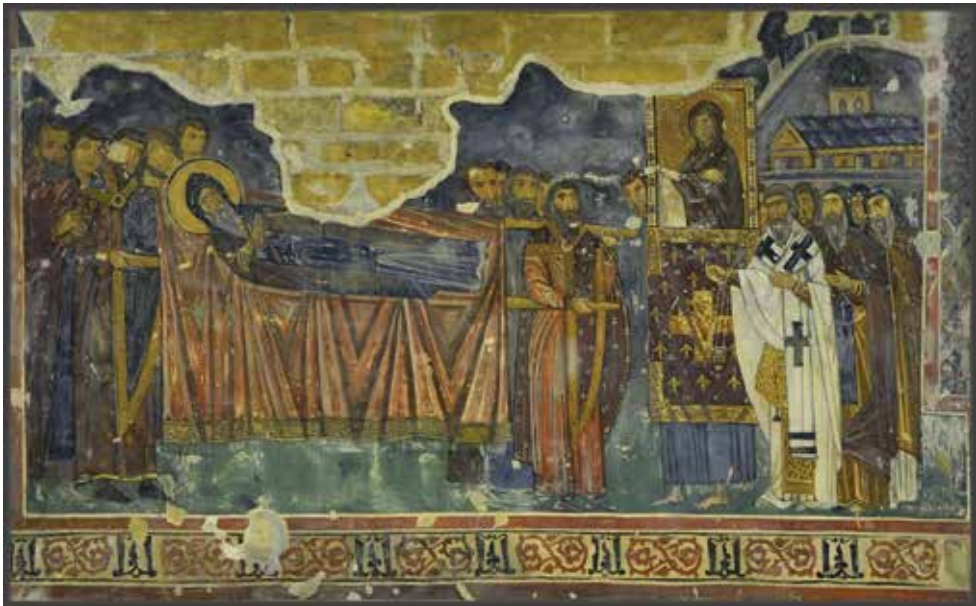
12 Свети Сава, *Житије Светог Симеона Немање*, у: Свети Сава: *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига друга, Београд, 1986, 97–104.

13 На ту могућност указује постојање култа Светог Јована Владимира, српског владара с почетка XI вијека.

14 О култу Светог кнеза Лазара и владарској идеологији Лазаревића види: С. Марјановић Душанић, „Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели”, *Зборник радова Византолошког института*, XLIII, Београд, 2006, 77–95.

Свети Симеон Мироточиви (Стефан Немања) и светородна лоза Немањића

Пренос моштију Светог Симеона из Хиландара у Студеницу

Сличан образац нешто прије повезивања Лазаревића са светосавском идејом користи и Твртко I Котроманић. О томе свједочи већ помињана повеља из 1378. године у којој је формулисана концепција његове држа-

ве и дат легитимитет крунисању за краља Срба. Наиме, у повељи се наводи да је Твртка Бог удостојио да наслиједи престо *прародитеља, госпoде српске, јер ти моји прародитељи пошто у земаљском царству царствоваше, на небеско се царство преселише. А ја, видевиши земљу прародитеља мојих после њих остављену, како нема свог пастира, идох у српску земљу желећи и хотећи да укрeпим престо родитеља мојих. И тамо отишавши, вјенчан бих Богом дарованим венцем на краљевство прародитеља мојих да будем у Христу Исусу благоверни и Богом постављени Стефан краљ Србима и Босни и Поморју и Западним странама*¹⁵. Дакле, и овдје се, очигледно не без разлога, користи мотив опредјељења за Царство небеско, који иде у комбинацији са обрасцем владара Богом дарованог предводника народа, пастира Христовог стада, на којима су почивали темељи владарске идеологије Немањића. Да би ствари биле јасније, битно је назначити да ширење босанске власти на подручје Хума, Травуније, Дрине, Полимља и дијелова Зете није носило са собом колективно протјеривање ондашњег становништва и насељавање неког новог. То уопште није био модел ратовања када говоримо о односима наших средњовјековних земаља. Свакако да је у тим сукобима било жртава, али територијалне претензије су се остваривале и губиле много више у складу са хијерархијском структуром, посредством личних веза властеле и владара. Због тога је у крајњем случају и било потребно повезивање Котроманића са идеологијом Немањића, јер се на тај начин заправо обезбјеђивала та неопходна веза са становницима и давао легитимитет власти на подручју које је дошло под његову контролу.

Свети Сава, Свети Симеон, краљ Стефан Првовенчани и краљ Урош

¹⁵ Д. Јечменица, *Повеља*, 125.

Да су везе са немањихком традицијом на том простору заиста биле тако јаке, свједочи нам управо развој властеоског рода Косача. Њихов успон почиње одмах након ширења Тврткове власти на некадашња подручја немањихке државе. Ту су се, између осталог, налазили и матични посједи куће Косача. Темеље моћи овог рода, опште је познато, ударио је славни војвода Влатко Вуковић, предводник Тврткових одреда у боју на Косову, и, нешто прије тога, побједник над Турцима у бици код Билеће. Послије Влаткове смрти породичне посједе наслиједио је његов синовац Сандаљ Хранић (1392–1435). Он је знатно проширио наслијеђену баштину и постао један од најмоћнијих обласних господара у држави Котроманића. Већ почетком XV вијека могу се примијетити значајније промјене у његовом односу према централној власти. Наиме, од 1404. године Дубровчани, у писмима упућеним Сандаљу, исходиште власти предводника куће Косача изводе директно од Бога (*Господину Сандаљу, по милости Божијој великом војводи Русага босанског*)¹⁶. То је, како је примијетио још Раде Михаљчић, несумњиво била пресликана интитулација изгубљених Сандаљевих повеља¹⁷. Дакле, од тог времена можемо да кажемо да Сандаљ иступа, на подручју под његовом директним контролом, као Богом одређени пастир и преузима на себе бригу о повјереном му стаду. То се несумњиво одразило и на градњу његовог гробног храма на Шћепан Пољу, којим је, сходно средњовјековном хришћанском поимању свијета и хијерархије и у складу са сложенијим смислом ових храмова, ктитор обезбјеђивао не само помен и спасење сопствене душе већ и душа свих својих поданика.¹⁸ На то указује монументалност здања, а везу са немањихким традицијама јасно поткрепљују посвета храма Светоме Стефану, заштитнику светородне династије, као и уочљиви елементи рашког типа цркве у његовог архитектури. Има чак и индиција да су остаци једног скромнијег храма, који се налази недалеко од овог на Шћепан Пољу, на Пријећелу на брду Ђурђевици, заправо остаци гробног храма његовог претходника, војводе Влатка Вуковића.¹⁹

16 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, 262.

17 Р. Михаљчић, *Идејна подлога титуле херцег*, у: Српска проза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине / Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку. Билећа – Гацко – Београд, 2002, 318 (у даљем тексту: Р. Михаљчић, *Идејна подлога*).

18 О улози и значају ових храмова, као и обавезама и правима ктитора види: В. Марковић, „Ктитори, њихове дужности и права”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 5. Београд, 1925, 100–125; С. Троицки, „Ктиторско право у Византији и Немањихкој Србији”, *Глас*, CLXVIII, Београд, 1935, 81–132; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд, 1992.

19 Треба напоменути да градња гробних храмова није била искључиво право владара. Овај вид религиозности је био раширен и међу властеоским слојем у немањихкој држави, који је у складу са својим могућностима, али и хијерархијском позицијом, у односу на владарске, градио доста скромније храмове. Више о томе, као и о гробним храмовима на Ђурђевици и Шћепан Пољу, види: Б. Крунић, *Гробни храмови средњовјеков-*

Остаци гробног храма Сандаља Хранића на Шћепан Пољу

У том смислу, главна задужбина Сандаљевог насљедника, херцега Стефана Вукчића Косаче (1435–1466), изграђена, такође, недалеко од помениутог храма на Шћепан Пољу, представљала је само наставак раније установљених религиозних образаца прилагођених новом моменту у развоју рода²⁰. Стефанов храм је заправо требало симболично да означава један нови искорак на том путу, и да по узору на Сандаљеву задужбину што достојније узнесе славу Божију. У њему је, у оквиру општег сотериолошког програма, важно мјесто свакако требало да добију и поруке везане за династичку владарску идеологију. Нажалост, остала је непозната храмовна посвета, а са њом и важан показатељ управо поимања те идеологије на врхунцу моћи куће Косача.

не земље Дрине – прилог проучавању религиозности у Горњем Подрињу, у: Наука и стварност, 14, Зборник радова са научног скупа (Пале, 18. мај 2019), Пале, 2020, 111–121 (у даљем тексту: Б. Крунић, *Гробни храмови*). 20 Црква је смјештена изнад Шћепан Поља на седластом гребену у засеоку Заграђе. Уз оближњи гробни храм Сандаља Хранића, представља једно од највећих сакралних здања подигнутих на просторима под контролом Косача. Грађена је највјероватније средином XV вијека. Нажалост, остало је непознато коме је храм био посвећен. У вријеме када започињу археолошка истраживања, почетком седамдесетих година прошлог стољећа, био је у рушевном стању са релативно добро очуваним остацима, а његова обнова започета је 1998. године са храмовном посветом Св. Јовану Крститељу. О храму на Заграђу види: Б. Крунић, *Гробни храмови*, 121–123.

Црква на Заграђу – прије и после обнове

С обзиром на то да се херцегова задужбина постепено сужава на западу, слично Милешевима, није искључено да је поменути Косачин храм можда био посвећен, попут свог узора, управо Вазнесењу Господњем. Непосредно обраћање Спаситељу могло би се, уз значајну дозу задршке, уклопити у Стефанове нарасле амбиције и фактички независан положај који је свој одраз имао и у узимању херцешке титуле. Исто тако, имајући у виду и да су у Милешевима почивале мошти Светог Саве, чије је име Стефан везао за своју владарску титулу (*херцег од Светога Саве*), мишљења смо да је храм могао бити посвећен и првом српском архиепископу. То би било потпуно у складу са насталим промјенама у идеолошкој матрици које су наступиле у позносредњовековној побожности на ширем подручју, а манифестовале су се прославом и поштовањем општехришћанских, у нашем случају и националних, култова и реликвија, преко којих су се обезбјеђивали знаци владарског достојанства, али и небески заступници и заштитници државе и народа²¹. Херцег је то имао све надхват руке. Манастир Милешева се налазио у склопу његове области, а култ Светог Саве као небеског заступника и заштитника српске државе и народа већ је био успостављен и и те како жив. Управо у том контексту нам постају сасвим јасни разлози зашто је херцег Стефан, настављајући доградњу владарске идеологије Косача, своју титулу везао за овог светитеља. Тиме је, заправо, дотадашњи легитимитет власти, базиран на стварној моћи рода, уклопљен, нешто прије, и у политичке традиције српских приморских кнежевина, добио свој пуни смисао и чврсте темеље.²²

21 С. Марјановић Душанић, *Свети краљ*, 170–194; Поповић, *Ризница спасења*, 174, 177–183.

22 Највише достојанство Стјепана Вукчића Косаче, као што је познато, није одмах у цјелини осмишљено. Октобра 1448. његова титулатура је гласила *Божијом милошћу херцег хумски и приморски...*, да би од априла 1449. године она гласила *херцег од Светога Саве...* Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Београд, 2006,

Свети Сава

На крају, важно је назначити да је развој владарске идеологије куће Косача у стопу пратила и прилично развијена ктиторска дјелатност. Наша намјера није да на овом мјесту набрајамо све оне храмове за које се поуздано зна или претпоставља да су изграђени њиховом заслугом већ само да укажемо на један устаљени образац који се по узору на Немањиће користио из генерације у генерацију²³. Треба напоменути да Косаче од задужбинарске дјелатности нису одустајале ни у најтежим тренуцима. О томе свједочи неуспио покушај Стефановог сина и насљедника херцег-а Влатка, само непуну деценију прије коначног пада Херцеговине у османске руке, када су значајни дијелови његове територије већ били неповратно изгубљени, да под зидинама тадашње престонице града Новог

63–64. Временске оквири узимања херцегске титуле види код: С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964, 106, нап. 50; Р. Михаљчић, *Идејна подлога*, 322–323.

23 О ктиторској дјелатности Косача види: Д. Војводић, „Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче”, у: *Штепан Поље и његове светиње кроз вјекове*, Зборник радова са научног скупа (Плужине 24–25. септембар 2006). Беране, 2010, 61–100.

изгради храм посвећен Светом Стефану. У градњу храма су били укључени и Дубровчани, као и Влатков зет Иван Црнојевић. Међутим, црква је из неког разлога морала бити срушена прије завршетка, а новој градњи се није приступило.²⁴

Све то нам, дакле, свједочи да су везе Косача са немањинским традицијама биле изузетно јаке и да су произишле из развијене свијести о припадности оној заједници која је обликована на темељима светосавске идеје. То је, без сумње, био и главни разлог зашто се сјећање на ову властеоску породицу, а нарочито на херцега Стефана, сачувало и у богатом народном предању, чак и на просторима који нису улазили у оквире граница њихове области.

24 Ђ. Тошић, „Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче”, *Историјски часопис*, LVI. Београд, 2008 159–161.

ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Византијски извори за историју народа Југославије*, IV (обрадили: Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић Максимовић), Београд, 1971.
- Д. Јечменица, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику”, *Стари српски архив*, 14, Београд, 2015, 115–142.
- Д. Јечменица, „Стонска повеља бана Стефана II Котроманића”, *Грађа о прошлости Босне*, 3. Бања Лука, 2010, 29–46.
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I (приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик), Београд, 2011.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Београд, 2006.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/I, Београд, 1929.
- С. Рудић, „Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику”, *Стари српски архив*, 6, Београд, 2007, 167–182.
- Свети Сава: Сабрани списи*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књига друга, Београд, 1986.

Литература

- D. Obolensky, „Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, u: *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 22, Cambridge, 1972, 1–16.
- A. D. Smith, *Nacionalizam i modernizam (Kritički pregled suvremenih teorija nacije i nacionalizma)*. Zagreb, 2003.
- Б. Крунић, „Гробни храмови средњовјековне земље Дрине – прилог проучавању религиозности у Горњем Подрињу”, у: *Наука и стварност*, 14, Зборник радова са научног скупа (Пале, 18. мај 2019), Пале, 2020, 103–131.
- В. Марковић Василије, „Ктитори, њихове дужности и права”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 5. Београд, 1925, 100–125.
- Д. Војводић, „Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче”, у: *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*, Зборник радова са научног скупа (Плужине 24–25. септембар 2006). Беране, 2010, 61–100.
- Д. Поповић, *Ризница спасења: Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад, 2018.
- Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд, 1992.

- Ђ. Тошић, „Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче”, *Историјски часопис*, LVI, Београд, 2008, 153–172.
- Ј. Калић, „Назив «Рашка» у старијој српској историји”, у: *Европа и Срби – средњи век*, Београд, 2006, 95–110.
- Н. Исаиловић, „Помени српског имена у средњовековним босанским исправама”, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, Бања Лука – Источно Сарајево, 2018, 261–282.
- Р. Михаљчић, „Идејна подлога титуле херцег”, у: *Српска проза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине / Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи*, Научни скуп историчара у Гацку. Билећа – Гацко – Београд, 2002, 308–341.
- С. Марјановић Душанић, „Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели”, *Зборник радова Византолошког института*, XLIII, Београд, 2006, 77–95.
- С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997.
- С. Марјановић Душанић, *Свети краљ*, Београд, 2007.
- С. Троицки, „Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији”, *Глас*, CLXVIII, Београд, 1935, 81–132.
- С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964.

Љиљана Врућинић

Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА У ТРНОВОМ ДОЛУ, МЕКА ГРУДА, ОПШТИНА БИЛЕЋА – САБОРНОСТ У ЗАШТИТИ КУЛТУРНОГ ДОБРА

Апстракт: Градитељска цјелина – православна црква Светог архангела Михаила у Трновом Долу, општина Билећа, проглашена је, од стране Комисије за очување националних споменика, националним спомеником Босне и Херцеговине и ужива највиши степен заштите. Национални споменик се састоји од цркве, чатрње, гробља и археолошких остатака, који су у овом раду приказани и објашњени, уз пратеће фотографије. Поред тога, црква представља посебно мјесто за становнике овог краја будући да предање говори да је знаменити војвода Влатко Вуковић прије одласка у Косовски бој 1389. године причестио војску баш на овом светом мјесту у Трновом Долу у Билећи. Институције свакако могу и морају да помогну у заштити оваквих споменика али је важно нагласити да наслеђе прије свега припада мјештанима и да су они први на линији „одбране” очувања културно-историјског наслеђа.

Кључне ријечи: Билећа, Трнов До, црква Светог архангела Михаила, културно добро, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа.

Прије свега желим да захвалим организаторима на позиву и прилици да учествујем на симпозиону *Косовски завјет: историја и култура памћења у Републици Српској*. Овом приликом, слободно могу рећи, у најопштијем смислу говорићу о православној цркви Светог архангела Михаила у Трновом Долу, насељено мјесто Мека Груд, општина Билећа, у сусрет великом празнику Видову дану, који у историји српског народа заузима посебно мјесто. Као што овај велики празник има посебно значење за српски народ, тако и црква посвећена Светом архангелу Михаилу за народ, у првом реду билећког краја али и шире, представља посебно мјесто, с обзиром на особен *genius loci* односно дух мјеста, мјесну тради-

цију или предање да је знаменити војвода Влатко Вуковић прије одласка у Косовски бој 1389. године причестио војску баш на овом светом мјесту у Трновом Долу у Билећи.

С обзиром на моју позицију унутар институције испред које долазим – виши стручни сарадник за заштиту културно-историјског наслеђа – археолог у оквиру Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа – о овом простору говорићу прије свега са аспекта заштите. У том смислу желим да нагласим да је градитељска цјелина – православна црква Светог архангела Михаила у Трновом Долу, општина Билећа, проглашена, од стране Комисије за очување националних споменика, националним спомеником Босне и Херцеговине, те да према томе ужива највиши степен заштите. Национални споменик се састоји од цркве, чатрње, гробља и археолошких остатака.

У циљу трајне заштите националног споменика утврђене су зоне и мјере заштите, тако да су у првој зони дозвољени само конзерваторско-рестаураторски радови, те радови на истраживању и отклањању узрока појаве влаге у зидовима, као и истраживање појаве пукотина у зидовима

и то све у складу са одговарајућим елаборатом и уз стручни надзор Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа. Да је ова мјера заштите у највећој мјери испоштована говори и чињеница да је током 2020. године израђен „Пројекат обнове цркве Светог архангела Михаила” од стране Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа, при чему су у његовој изради учествовали и студенти Архитектонско-грађевинско-геодетског факултета Универзитета у Бањој Луци. Наведени пројекат урађен је у складу са важећим прописима, подразумијевајући употребу аутентичних материјала и технологија. Према казивању мјештана, црква је и у претходним временима преправљана више пута, последњи пут 1984. године.

Дефинисање друге зоне заштите највише треба захвалити Билећанину магистру археологије Чедомиру Поповићу – Зену, који је 2006. године био присутан, заједно са представницима Комисије за заштиту националних споменика, за вријеме увида у стање објекта на терену, и том приликом указао на чињеницу да се овај простор не смије само посматрати као градитељска цјелина, већ и као потенцијално археолошко налазиште. У

том смислу дефинисана је друга зона заштите у појасу ширине око 70 м (мјерено по сса 35 м сјеверно, односно јужно у односу на осовину црквеног улазног портала) и дубине у простору цркве све до западне границе к. ч. 757. У наведеном опсегу није допуштено извођење радова који би на било који начин могли довести до девастације подручја потенцијалног археолошког налазишта; обављање радова на инфраструктури допуштено је само уз одобрење надлежног министарства и стручно мишљење Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа. Допуштени су такође конзерваторско-рестаураторски радови на надгробним споменицима у зони сјевероисточно од цркве, односно на спомен-плочи чатрње.

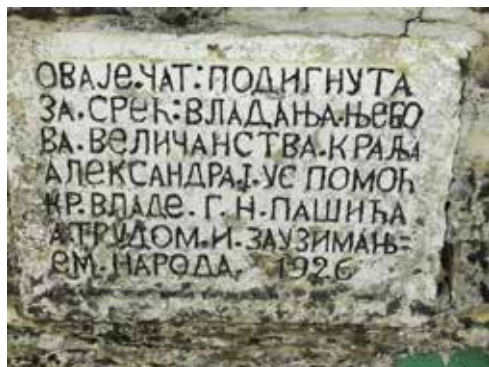
Црква посвећена Светом архангелу Михаилу је правоугаоне основе вањских димензија сса 5,07 x 9,38 м. Засведена апсида има елипсоидну основу. Црква је једнобродна, а у функционалном смислу је подијељена на простор наоса и олтарски простор са апсидом. Наос је од олтарског простора одвојен преградним зидом, испред којег је постављен дрвени иконостас на којем су иконе новијег датума. Црква има један улаз, смјештен на југозападној страни цркве, при чему је занимљиво истаћи да је камени оквир исклесан из једног комада камена. У полукружно засведеној лунети благо асиметрично постављеној у односу на осовину улазног портала постављена је камена плоча са уклесаним текстом о обнови цркве. Текст је веома нечитак, али на основу ових података може се закључити „да је саграђена или можда обновљена 1795. године”. Ово је уједно и једини датум који се односи највјероватније на обнову цркве, али ако идете магистралним путем Билећа – Гацко наићи ћете на таблу која показује мјесто на коме се црква налази и податак да је настала током XIV вијека. Треба имати у виду да је овај податак заснован на предању о коме је било више ријечи на почетку излагања.

Црква је покривена каменим плочама. Простор изнад апсиде покривен је купастим кровом чије је тјеме за сса 80 цм ниже од сљемена двоводног крова.

На врху крова, у равни забатног завршетка зида улазне фасаде, постављен је камени звоник „на преслицу”, на коме је изливен натпис мајсторске радионице из Словеније: „Max samassa laobach NO 2835 1900”.

На удаљености од сса 35 м, сјеверозападно од цркве, налази се чатрња габаритних димензија зидана од камена. На сјеверном зиду постављена је камена спомен-плоча у којој је ћириличним словима исклесан натпис: „Ова је чат. подигнута за срећ. владања његовог величанства краља

Александра ус помоћ кр. Владе г. Н. Пашића заслугом и заузимањем народа 1926”.

Сјевероисточно од апсиде на удаљености сса 5–7 м налази се пет гробова обиљежених каменим крстовима. На два надгробна камена крста уклепани су ћирилични натписи који се односе на покојнике Ђура и Госпаву Шаренац односно године 1900. и 1894. Као украсни мотиви издвајају се стилизовани крст, чији је горњи крак изведен у облику крста са тролисним завршецима. Доњи крак завршава се тролисним завршецима, у средишњем дијелу крста изведени су двоструки, лучно повијени, попречни краци са стилизованим завршецима у форми крста – четворолисне розете. Поред наведеног, издваја се и мотив тзв. јабуке.

На удаљености од око 35–40 м југозападно од цркве налазе се, према ријечима маистра археологије Чедомира Поповића, остаци неистраженог археолошког локалитета. На овом простору видљиви су грађевински остаци, за које се према неким индицијама претпоставља да представљају могуће остатке манастирских објеката, али се такве претпоставке једино могу потврдити или оповргнути кроз проведена археолошка ископавања и истраживања. За њихово провођење обавезно је прибављање одобрења које издаје Завод, а у конкретном случају важно је имати јасан фи-

нансијски план потребних средстава, како за археолошка ископавања и истраживања тако и за провођење техничких мјера заштите налазишта и налаза, јер се по њиховом откривању мора провести превентивна конзервација, у смислу затрпавања откривених грађевинских остатака или провођења конзерваторско-рестаураторских радова у складу са сагласности, односно стручним надзором Завода. Дакле, постојећом одлуком градитељска цјелина – православна црква Светог архангела Михаила у Трновом Дољу простор није сведен само на одређивање градитељске цјелине већ је узета у обзир чињеница да је овдје потенцијално односно неистражено археолошко налазиште, при чему су јасно дефинисане мјере забране извођења било каквих радова који би могли довести до девастације у овом моменту у одређеној мјери видљивих грађевинских остатака.

У току реализације пројекта обнове цркве Светог архангела Михаила у Трновом Дољу, када је на ред дошло ископавање простора око објекта цркве због потребе дрежане, с обзиром на то да је било неопходно заштити објекат од дјеловања подземне и процједне влаге, по налогу надређених, а слободно могу рећи и на позив мјештана моје Билеће, присуствовала сам извођењу земљаних радова. На простору око цркве, непосредно уз њене темеље, пронађено је укупно 6 гробних мјеста, док је унутар цркве пронађен један гроб у коме су биле сахрањене три индивидуе. Уз олтарни зид цркве пронађена су два скелета. Они по свему судећи нису примарно сахрањени на овом мјесту, јер нема трагова гробне конструкције. Скелети су положени уз саме темеље, при чему је гроб број 4. у потпуности зашао под темеље цркве. За разлику од осталих скелетних остатака скелет означен бројем 5. нисмо дислоцирали јер је због прожетости са темељном зоном кости било немогуће уклонити. Скелетни остаци означени као гробови 3. и 4. положени су, за разлику од осталих, у правцу сјевер–југ, при чему су кости фрагментарно сачуване.

С обзиром на то да нису била планирана средства за антрополошку анализу, којом би се утврдила старост и пол покојника, скелетни остаци су након дислоцирања са првобитних позиција поново сахрањени у оквиру простора гробља, са изузетком гроба унутар цркве, гдје су скелетни остаци остали *in situ*, тј. у мјесту и положају у којем су затечени. Пронађени скелети били су положени на леђима, са рукама испруженим поред тијела или прекрштеним у карличном појасу. Гробне конструкције састојале су се од насатице постављених камених плоча преко којих су постављане тзв. поклопнице.

Покретног археолошког материјала у пронађеним гробовима није било. Уопште, приликом извођења земљаних радова није се наилазило на покретни археолошки материјал. Једино су раније мјештани, приликом откопавања земље на мјесту гдје се налази кабл за струју, пронашли новчић из аустроугарског периода. Овом приликом је утврђено да је у одређеној мјери црква била „постављена” на изразито јаку стијенску масу, што је стварало потешкоће приликом ископавања простора око цркве, али је и ова проблематика успјешно ријешена. У унутрашњости цркве у потпуности су уклоњене камене плоче, а ископавања су вршена само у одређеним сегментима.

Посебно симболично значење у контексту сагледавања простора православне цркве у Трновом Долу има натпис на спомен-плочи чесме, који нам казује о заузимању и залагању мјештана Меке Груде, Корита али и много ширег простора. Пројекат обнове цркве реализован је у првом реду захваљујући народу овога краја, али и бројним појединцима као и правним лицима који су имали жељу и потребу да помогну. Све проведене активности реализоване су захваљујући ентузијастима, бројним организацијама односно свима онима који нису штедјели, како би Херцеговци рекли рука, нити је недостајало воље, жеље, ентузијазма да светиња засија у пуном сјају. *Primus inter pares* – први међу једнакима био је свештеник Александар Грчић, који је с једне стране имао сталну координацију са начелником Одјељења са културно-историјско наслеђе др Милијаном Окиљ, а затим, на темељу инструкција уз помоћ вјерног народа, и сам узевши учешћа у обављању захтјевних физичких послова реализовао претходно одређене кораке и поступке у процесу обнове.

Ово кратко излагање желим да завршим са мени драгом латинском пословицом „Verba volant scripta manet” – ријечи лете, оно што је записано остаје. У конкретном случају, много тога може се обрадити кроз одговарајуће пројекте и потребне стручне опсервације, али је „запис” вриједан и све што је урађено кроз саборност, жељу, вољу и хтијење да се не дозволи даље пропадање овог вриједног знамења и мјеста. Сабрани кроз Косовски завјет, кроз предање везано за војводу Влатка Вуковића, Косовски бој, војску и свету тајну причешћа, моји Билећани (с обзиром на то да сам и сама дио ове средине) показали су да су прави носиоци заштите културно-историјског наслеђа. Институције свакако могу и морају да помогну са аспекта стручних односно претходно утврђених научних постулата, али је важно нагласити да наслеђе прије свега припада мјештанима и да су они први на линији „одбране” очувања културно-историјског наслеђа. Драго ми је да ће се сутра на овом светом мјесту окупити вјерни народ, прије свега Меке Груде и Корита, да сви заједно, загледани у цркву, загледани у вијекове, у Косовски завјет, у сузу Косова, али и бескрајно плаво небо наше Херцеговине, кроз свету литургију и молитву, пренесемо поруку саборности, јер тамо гдје је слоге увијек је било и биће Божије помоћи.

ЛИТЕРАТУРА

Одлука Комисије за заштиту националних споменика о проглашењу градитељске цјелине – православна црква Светог архангела Михаила у Трновом Долу, општина Билећа националним спомеником Босне и Херцеговине (Службени гласник БИХ, број 99/06).

Фотографије

Архива Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа и Фејсбук страница групе Обнова цркве Светог архангела Михаила из XIV вијека – Трнов До.

Др мед. Горан Ж. Комар

Друштво за архиве и повјесницу херцеговску

ПРАВОСЛАВНИ НАТПИСИ БОСНЕ И ХУМА/ХЕРЦЕГОВИНЕ

Апстракт: Овим прегледом доносе се ћирилички натписи средњег вијека и неки млађи који се налазе на простору средњовјековне Босне и Хума, као и Травуније, а који својом садржином јасно показују припадност њихових власника православљу. Ови натписи су усјечени на надгробним споменицима типа стећка (изворни народни назив: *грчки гроб* или *мрамор*), укључујући и споменике у форми крста, обично веома крупних димензија. Ови вриједни писани споменици се у хронолошким својим омеђењима на посматраном простору прихватају у вршним деценијама XII вијека, али овдје доносим и извјестан број споменика који се узносе у XVIII вијек, како би се показао континуитет ћириличке писмености. Најинтензивнија њихова израда опажа се у доба владавине значајних дијелова краљевине Босне које захвата русаг босански током XV вијека. Најгушће посијање њихово лежи на подручјима у којима опстоји жива усмена традиција о судару континената на Косову.

Кључне ријечи: Ћирилица, натписи, средњи вијек, православље, Босна, Хум.

Кондензат живе усмене традиције у предјелима средње зоне културе стећка: Никшић, Требиње, Билећа, Љубиње, Гацко, испољен је колективним сјећањем на личности и догађаје који су учествовали у судару континената 1389. године (предања се везују за локалитет: Змијењак у с. Броћанац и црква Св. Јована у с. Петровићи у Бањанима, локалитет: порта цркве Св. архангела Михаила у Коријенићима, локалитет: црква Св. архангела Михаила - Трнови До код Билеће, локалитет: црква Св. Кнеза Лазара у с. Влаховићи код Љубиња, локалитет: црква Св. Тројице у Гареву код Гацка и други). У питању је културно-историјски простор који слободно можемо означити као језгровни, карактерисан највишим занатско-умјетничким домаћајима индустрије стећка (Bešlagić, 1971: 42-43; 1982: 61). Тај простор је сасвим подударан зонама распрострањења живог косовског предања.

Средњовјековни натписи на простору Босне и Херцеговине својим формулативима и духом свједоче православност њихових састављача.

Осим тога, ликовност стећка (грчке гребнице, мраморови) у својим аксиомским линијама јасно исказује припадност хришћанству (Wenzel, 1965: 89-126, 161-176, 217). Присуство у потпуном простору распрострањења стећка крупних надгробних крстова само за себе говори за правовјерност заједница стваралаца културе стећка. Веома привлачно питање јесте питање значења ликовних композиција на стећцима које приказују битке и поворке коњаника-ратника чија се концентрација такође опажа у предјелима средње зоне културе стећка.

Концентрација споменика типа стећка као и епитафа који хране лежи источно од ријеке Неретве, такође на простору русага босанског којим су управљали највиши хумски властелини Косаче, Павловићи и Санковићи и они настају у историјском периоду њихове

политичке стабилизације и раста. Овај простор чини језгровни дио епархије/митрополије Захумско-херцеговачке и приморске Српске православне цркве. Највећи дио православних натписа лежи на просторима данашњих општинских средишта у којима је најснажније присутна усмена традиција о Косову (Комар, 2019: 16-53).

Генерално говорећи, може се и површним погледом видјети да се стећак као тип надгробног споменика у својим „узраслим“ формама, занатски и технички дотјераним, стере на простору државе Котроманића, а затим, у још суженијој визури, изразито, на територијалном опсегу русага босанског. Управо на том простору лежи доминација старих натписа, а исто тако и црквишта. Осим тога, ова територија јесте она која открива највиши епиграфски потенцијал (у смислу налаза науци непознатих) (Комар, 2018: 12-13, 18-22).

Државне хартије у периодима бановине и краљевине Босне, почевши од владарских повеља чије инвокације, интитулације, свечане аренге и санкције крајње убједљиво казују правовјерје источног типа, а такође, титулатурама, најснажније, народносноу ознаку житељству земље: „Србљем“.

Овим прегледом бих настојао на пружању натписа (натписи средњег вијека на стећцима су готово искључиво ћирилички) који по свом духу одражавају припадност њихових стваралаца православној вјери. Одређен број ових натписа сасвим директно говори о припадности православљу њихових власника, јер се јасно одређују као калуђери/калуђерице или попови. Значајан број је након симболичке инвокације у облику крста, започет призивом Св. Тројице. Одређен број је усјечен на крупним надгробним крстовима.

Изрази и формулативи из старих ћириличких натписа у Босни и Хуму казују правовјерност њихових састављача. Примјера ради, натписом на сандуку у Мостару (сада у градском парку – не зна се изворна позиција) Радивој саопштава: „У име Бога великога, цара небескога (небеснога) и земаљскога“, један натпис са подручја Зворника свједочи правовјерност службе свога власника, одређени, опет, узвикују долазак вишњег суда (Гаљипов до код Билеће) или казују вишњу славу (балшићка принцеза Гојсавица у Главатичеву) – могуће чак изрази својствени исихастима, а по мом дубоком увијерењу Петко крстијанин под Соко градом јасно назначава вишњи Јерусалим. Име господина Христа на два мјеста позива, уз светог Георгија, сам херцег Стефан Косача и то ктиторским натписом. Датовања натписа према великим празницима како је назначио поп који је писао по Рождеству Христа (Ломница на почетку XIII вијека) или личности која умрије на Рождество Христово, затим на вечерје Христово дана (жупан Крња у Коријенићима) убједљиво казују припадност цркви Истока. Раби Господу, раби Божји, монахиње, јеромонаси, попови, презвитери и протопрезвитери, те дијаци поменути у натписима као што су помињани у канцеларијама босанских властодржаца. А све то у комплетном хронолошком оквиру стварања ћириличких писаних споменика ове земље. Нема сумње да је била могућа коегзистенција вјерске организације цркве босанске и Српске православне цркве. То јасно показују титуле и чинови свештенства назначавани ћириличким натписима. Поред специфичних политичких прилика, свакако да објашњење тој појави треба тражити и у постојању заједничког именитеља: припадности Цркви Истока.

У овом корпусу се налази значајан број писаних споменика које сам открио у својим истраживањима на теренима Босне и Херцеговине. Приликом одабира, изоставио сам огроман број писаних споменика који започињу симболичком инвокацијом у облику крста Господњег. Они сами по себи снажно доприносе слици правовјерја простора који посматрамо.

Овим прегледом, натписи су груписани према данашњим општинским средиштима у Босни и Херцеговини. Ни случајно немам амбицију успостављања њиховог тачног хронолошког поретка.

Натписи ће бити цитирани по заслужном истраживачу Марку Вегу, који је у свом монументалном зборнику пружио релевантну литературу, а тамо гдје налазим да је оправдано другачије тумачење пружићу сопствени поглед уколико разлика није значајна – да излази из тематског оквира рада.

Полегли средњовјековни надгробни крст на Рудини у Дабру који лежи на мајдану и градилишту стећака. Висина: 3.10 м.

Натписи

Берковићи.

Натпис Стјепана Тредановића у Горњем Ходову: † въ нѣмѣ отца н с(н)на н светогѣ д(х)ха а се ками стаѣна тѣдѣановиѣ † а се писѣ та д(н)кѣ наповиѣ. (Vego, 1964: 52).

Натпис Умка на Радан Крсту у Горњем Ходову: в се ѡмѣкин ѡѡм(а)к(ь). Натпис је још једном детаљно прегледан 22. јула 2018. Стоји могућност: † се ѡмѣкинѣ ѡѡм(а)к(ь). (Комар, 2018: 299).

Билећа.

Натпис Црноја Ђуриног на плочи крај Чепиног гроба на Језеринама: а се лежи црѣноне ѡѡринѣ. (Комар, 2019/20: 90).

Натпис Радића Радојевића у Гаљиповом долу у с. Д. Давидовићи: † а снѣ лежи раднѣ радоевиѣ дондѣ мѣ в(ншѣнег)а с(х)а † зна на мѣ ѡѡмонѣ мон брат(ь) п(о)м(о)ѡѡ л(х)ан ѣ сѣсе бѡѡат. (Vego, 1964: 202; Комар, 2018: 356)

Натпис Радоја Добромвића у Гаљиповом долу у с Д. Давидовићи: снѣ лежи радое рабѣ божн добромвиѣ(ь). (Vego, 1964: 203).

Натпис Обривоље у порти црквишта у селу Пријевор код Билеће: а се лежи ѡѡбрнвола. (Комар, 2018: 305 - 306).

Натпис Пилата Радивојевића на Крсту у Симијовама: а се крстѣ пилата раднѣ(оеви)ѣа. (Vego, 1964: 202).

Натпис Цвјетка Драгишића на Крсту на Симиовама: а сен крстѣ цвѣетка драгнѣшнѣ ѡ ѡланкѡ ѡѡрнѣхѣ лоѡѡ тнѣѣ (кѣрстоѣѣ). (Vego, 1964: 155; Комар, 2018: 363 - 365).

Натпис Радосава Добрића на плочи крста у селу Лађевићи: а се лежи радосавѣ добриѣ(ь). (Комар, 2018: 361-362).

Натпис слуге Божјег дијака Вуина на Крсту у Његановићима: а снѣ лежи рабѣ божн дѣкѣ ѡѡѣнѣ драгнѣшнѣ прости мѡ ѡ(о)жѣ грѣхѣ. (Vego, 1964: 147).

Натпис Вукмана на крсту у Доњим Давидовићима: да се зна ѡѡѣ ѡѡѡман лежи. (Vego, 1964: 200).

Натпис Ђурђа на крсту у селу Симијове: ѡѡрѣ(ь) сен крстѣ. (Vego, 1964: 156).

Натпис јеромонаха Андрије у порти црквишта негдашњег манастира у Врањој дубрави: а се лежи ѡѡ(ь)мон(а)хѣ ан(др)а. (Комар, 2018: 497).

Напис калуђера Глигорија у средњовјековном гробљу Радмиловић дубраве (на Бунчићима): а се лежи калуђеръ глигорне вѣчна памѣть еѣхъ. (Vego, 1964: 22; Комар, 2018: 502).

Натпис калуђера Дионисија у порти цркве Св. Јована у Мириловићима: а се лежи калѡѣрь
дѡнниса. (Комар, 2018: 868).

Напис монахије Теодосије у порти црквишта негдашњег манастира у Врањој дубрави: *҃ а се лежи монахѣа теодосіѣ*. (Комар, 2018: 495).

Напис на Крсту Вука Грубача у Делеушама: а сен потнкає раб(ь) го(спод)ѧ вѣкъ ... грѣлат(ь)
(Комар, 2018: 392).

Напис на Крсту Вучеге уз црквиште у Заушју: а с(е) л(е)жн раб(ь) б(о)жн вѣцета. (Комар, 2018: 417).

Натпис Вука Батрићевића и Вучине на Крсту у порти цркве Св. архангела Михаила у Трновици: нека се зна а се лежи вѣкъ Батрићев(ъ) и вѣчна оград(и) оца и добрѣ матерь елицѣ. (Vego, 1964: 157).

Натпис на Крсту „брата Божјег“ Станоице Црногорца у Коритима (гробље Носовића и Трка): БОГ ДА ГА ПРОСТИ А ШТЕ ЛЕЖИ БРАТ БОЖИ СТАНОНЦА ЦРНОГОРЦА И ОГРАДИ МЪ ГРЕБ СИН ДРАГОЕ. (Комар, 2018: 544).

Благај.

Велики Кнез Мирослав Хумски (Немањин): († в нме оца н снна н света)го доуха ѿ жоупанъ
мирославъ знадахъ цѣрьковъ света(го козмѣ н дамиѣна оу) своихъ селѣхъ оу д(ни велнега жоупана
славнаго неманѣ. (Vego, 1962: 19).

Доњи Вакуф.

Радойица Билић, Старо село: в нѣмѣ оца н сина н светога Дѣла мѣнь се кади радонца билѣа
дѣлостно божномѣ н с подомѣю рода мѣла н знадахъ много часнѣхъ грѣшницѣхъ н поставиѣхъ си кади на
грѣшницѣхъ мѣен н зѣ(от)вѣхъ си вѣчни домѣ за живота своѣа ако хоѣе г(оспод)ъ б(о)гъ себѣ н дрѣвѣхъ мѣмѣхъ
мѣмѣхъ братиу н стрѣнѣ н невѣнѣхъ прѣстѣпнѣхъ н жалѣхъ мѣ н (н)е(п)оправѣхъ мѣ нѣмѣа сре ѣте бѣти вѣ
каковѣ есмѣхъ ѣ а ѣ неѣхъ бѣти каковѣхъ (е)сте вѣ. (могуѣе и: а се) пѣса вѣсеко кѣхъхъламовѣхъ. (Vego,
1970: 279, Комар, 2018: 951-954).

Високо.

Бан Кулин у Мухашиновићима (њива Јове Шаренца): снж црквѣ банѣ коулиннѣ знда егда плѣнн коуѣвзско: загорне: н наде на ноу гроу(ъ) оу подѣгорѣ слѣпнннца н поставн свон образ(ъ) надѣ прагоуѣ б(ог)ѣ дан баноу коулинноу здрав(н)є н банн конславн. (Vego, 1970: 254).

Витез.

Натпис кнеза Вука у Малом Мошуњу: † ва нме б(ог)а доброга се знаа цнхалъ своѡмъ гднѡ кнезѡ
вѡмъ. (Vego, 1970: 256).

Вишеград.

Натпис у порти манастира Добрун: ѿс хс прѣс(тави се). (Vego, 1970: 219).

Власеница.

Дивац златар и жена му у Мршићима: † а се лежи дивацъ златаръ и свѡмѡмъ жѡнѡмъ цнѡстнѡ
б(о)жнѡмъ за цѡга жнѡта коѡмъ годн слѡжнѡмъ слѡжнѡмъ мѡ правѡвѣрнѡ х(р)н(стѡмъ) или чак:
х(исусаск)н. (Vego, 1970: 241; Комар, 2018: 800).

Гацко.

Натпис Миљка Тасовчића на амвону у цркви Св. Николе у Грачаници: а се лежи цнѡко
тасѡвѡнѡ. (Vego, 1964: 170).

Натпис слуге Божијег Божицара на Савића главици под селом Гарева: а се лежи раб(ъ) б(о)жн
б(о)жн(а)рѡ радѡсав пнѡхъ. (Комар, 2018: 432).

Натпис на Крсту Батрића Семировића на улазу у гатачко село Браићевиће: нека се зна крстъ
батрића сеѡнровића ѡѡ нзнѡснѡмъ цнѡдѡстъ х зѡцнѡ вѡчна мѡ пѡцѡстъ блаженнѡ покон. (Vego, 1964: 164;
Комар, 2018: 244-245).

Натпис Павла Жупановића на Крсту у селу Градина: а си кѡцн. пѡвѡлѡ жѡпанѡвнѡ. (Vego,
1964: 163).

Натпис калуђера Рапала на манастирини у селу Придворица код Гацка: а се лежи рапѡло
калѡгѡрѡ. (Комар, 2018: 825).

Натпис Николе Рашковића у порти црквнѡшта у Церници код Гацка: а се лежи кнезъ ннѡѡла
рашѡвнѡнѡ дѡѡнѡнѡ. (Комар, 2018: 307 - 308).

Натпис Вучете Раѡсавића на Крсту код села Баори: а се лежи вѡчѡта раѡсавнѡнѡ пр(о)кѡста мѡ
рѡка к(о)нѡ бн си кѡцн(ъ) хкннѡстѡ. (Комар, 2018: 462 - 463).

Натпис Илије Ивѡвнѡнѡ на Крсту у порти црквнѡшта у Јасенику: а се лежи рабъ бѡ(ж)н ннѡла
нѡѡѡвнѡнѡ н пог(н)ѡ ѡ хѡраѡѡѡне прокѡлетѡ. (Комар, 2018: 533).

Натпис на Крсту Вѡѡсѡва Вѡѡѡнѡнѡ код цркѡе Св. Димитрија у Домркама: а снѡ крстъ
вѡѡѡсѡва вѡѡѡнѡнѡ. (Комар, 2018: 382).

Натпис на Крсту Мартина Стјепановића у Кокорини у Гатачкој Површи: а се крстъ м(а)ртнна степановиѣ. Овдје још осам надгробних крстова мањих димензија са натписима, један свештеника Поповића (Kajmaković, 1964: 148 - 149; Vego, 1970: 325, Комар, 2018: 529 - 530).

Натпис на плочи попа и иконописца Страхиње Будимњанина у Фојници: а се камн прото(пресви)те(ра) страх(н)не бн ж(н)въ ꙗ́ ѿ лета пр(е)стави се ва лето с(е)мѡтис(Ѹ)ш(та)го Ꙗ́ ѿ мес(е)ца (м)арта .ѿ. д(ан)ъ. (1632). (Комар, 2018: 482 - 483).

Горажде.

Натпис Радослава Ширинића у порти цркве Св. Георгија у Сопотници (Копачи): въ нмѣ б(о)га се лежи рабъ божн кнезь радославъ шириниѣ. (Vego, 1964: 192).

Натпис херцега Стефана на цркви у Сопотници: ꙗ́ въ лѣто 5114 азъ рабъ хꙋѸ херцѣ стѣѣ въѣзныѣхъ храмъ сѣаго великомѡстѣника хѣа георгѣа мѡле се еѣ да поцолнѣ се ѡ мнѣ грѣшномъ вѣѣѣ мѡаѸ хѣ. (Комар, 2018: 511 - 512).

Градишка.

Поп Ломницин у Кијевцима: ꙗ́ азъ: лѡмницѣнъ: попъ: (пн)сахъ: по рож(де)ствѣ: х(сѣа): на :ѡ: лѣтъ: н т: н ѡ: лѣто (н) а по тогарѣхъ: Ꙗ́: н ѡ: лѣто(о: н) а поквиѣхъ: на: ѡ: (.) л(ѣтъ): ... (Комар, 2019: 196).

Зворник.

Натпис Дивца златара: а се лежи днкаць златаръ н свонѡмъ женомъ мнлостню б(о)жномъ за мѡга жнкѡта коѡѸ годн слѡжнхъ слѡжнхъ мѸ правобѣрно х(р)н(сто)мъ или чак: х(рсѡаск)н (Vego, 1970: 241).

Зеница.

Велики судија Градеша: въ дѣнн б(а)на велнк(а)го кѡлнн(а) бѣше градѣѣша сѡнн(ѣ) велн Ѹ нег(а) н съзнда (хѣрамъ) сѣѣтаго юриѣ н се лежи Ѹ н(е)г:о: н жена ег(о)ва р(е)ѣе положн(т)е ме Ѹ него а се знда драже о(хъ)мѡчанннъ: (е)мѸ волю ѣ(ож)е:н(ъ) зѣпнс(а)хъ про(топо)пъ. (Vego, 1970: 252, Комар, 2018: 777-778).

Натпис госта Мишљена у Пуховцу: а се лежи добри гдѣ мншленъ коѡѸ бнше приредно по ѡредбн аврамъ своѣ велнко гостѡлѣство господнне добри када придеѣшъ приде гѣа нашега нсѸ(са хрнстѡса) єднога спѡлени н насъ свонхъ рабѡвъ писа г м. (Vego, 1970: 249).

Јабланица.

Натпис војводе Масна и синова Радосава и Мирослава у Дрежници: † ва нде оца н с(н)на с(ве)таго д(х)а а се дворъ боеводе м(а)сна н неговню с(н)нѣ радосава н м(н)роsl(а)ва се писа рабъ б(о)жн н с(ве)таго д(н)цнтрѣ ѣ дни г(осподн)на крала ѣгарьскога лонша н г(осподн)на бана босаньскога тврѣтка тко би то потрѣлъ да је проклѣтъ оц(е)мъ н с(н)номъ н с(ве)тимъ д(х)хомъ. (Vego, 1962: 15).

Калиновик.

Натпис Влатка у селу Трешњевица у Улошком Борчу (плоча припада великом надгробном крсту): а сен сеуе цнлне(ра)тъ а сен вратк(о) никокнѣ лежн. тако н цонѣ. (Комар, 2018: 124-125).

Натпис Беоке крстијашиновице на Градини у Влахољу: † се лежн госпѣ (б)еока крѣстиѣшнин(ца) кѣн пригсава косач(нѣа) а писа кока(шинь). (Vego, 1964: 186).

Калиновик: Натпис госпоје Стане у Трновици у Улошком Борчу: ва нде божне а се госпое станѣ. (Vego, 1964: 180).

Натпис Добрила код Калиновика (уништен): ва нде оца н снна н сватаго дѣха снѣ добрила лежн ... (Vego, 1964: 184).

Натпис дијака Миогостовића и жене му у Милареву: (а се леж)н дѣкѣ миогостовиѣ (са) своомѣ владнкомѣ (н) родом н се сннѣ цон поставн вѣкашннѣ бог мѣ добромѣ платн. (Комар, 2018: 178).

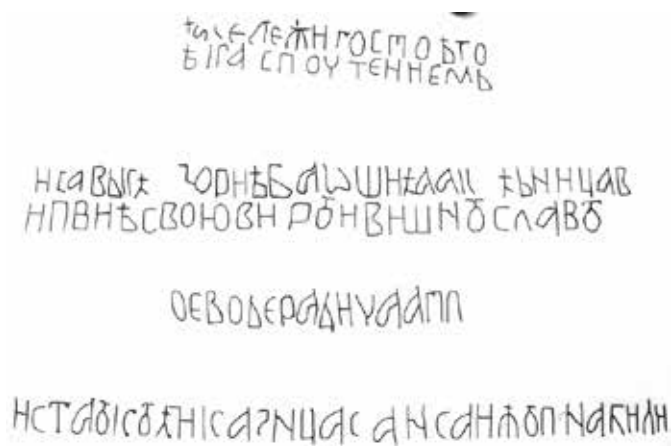
Трновица, некропола код школе, Улошки Борач: въ нде бож(н)е покаюѣн на чонѣ. (Комар, 2018: 975).

Кладањ.

Натпис Радомира Јурисалића у Оловцима код Ступара: въ нде оца н снна н сватаго д(х)а а се лежн радомнѣ юрсалиѣ на своен землн племѣнто. (Vego, 1970: 237).

Коњиц.

Госпоја Гојсава, Главатичево: а се лежн госпѣ гонсавъ кѣ(н) юре башинѣа а кѣнница боеводе раднѣа а прста ѣ кѣн казнца санка н жѣпана билиѣка с поутеннецѣ н повнѣ свою внрѣ н вишнѣ славѣ. (Vego, 1964: 178, Комар, 2018: 115 - 117).

Г. Комар: натпис госпоје Гојсаве, жене војводе Радича.

Котор Варош.

Напис Боја на Крсту у гробљу села Раштани (Масловаре): (п)очива рабѣ бо(ж)їа боїа синѣ
теѣхнїа прѣста(ви се) ... ѿ х(рист)а ... писа поп ... (Комар, рад у припреми).

Напис Василија Николића на Крсту у гробљу села Раштани (Масловаре): Я Ѣ Ѥ ЗАЕ ЛЕЖИТ
РАБ БОЖИ ВАСИЛ(НЕ) НИКОЛИЧ ПОЖИВЛЕ ЛЕТА ЖД. (Комар, рад у припреми).

Натпис Дука на Крсту у гробљу села Раштани (Масловаре): раѣъ божи дѣко ѿцѣ нмѣ емѣ
вндѣ матїи станасїа преставн се лѣта господна на ꙗꙋ ꙑꙋ ꙓ ꙑꙋ рождествоа ристова. (Комар, рад у
припреми).

Краљева Сутјеска.

Напис Радована Прибиловића: † въ нѣе божне се лежи радованъ принаолен(ѣ) на своомъ земли на (па)еминтон (на) рѣчницѣ бѣх(ъ) з братомъ (ра)зменно ... и зѣн мѣ м(и)акъ божих... и своомъ братномъ а брата дн нскоше и зчинниче вѣхъ мене крѣвь незан(и)нтъ нека вѣтъко є мѡн днлн. (Vego, 1970: 242; Комар, 2018: 956).

Љубиње.

Напис Вукца Вучинића у порти цркве Св. Кнеза Лазара у Влаховићима: **ѧ** а се лежи вѣкацъ
вѣѣ(н)хнѣхъ п..... вѣдн се злѣдѣнне чѣтно..... те а вѣсѣ в(о)гъ блѣгослѣ... прѣнесѣхъ. (Vego, 1962: 94).

Напис Вучете Стипковића у Банчићкој Површи: а се лежн вѣѣта стипковићъ ꙗ а(е)ж(н)мъ а сръбом нантн бѡгѣ мѣ знать н ѣ смръть. (Комар, 2015: 61).

Напис дијака Првислава Грка на плочи уз Крст у средњовјековној некрополи у Ранковцима: а се л(ε)жи првислав(ь) грк(ь) дѣак(ь). (Комар, 2015: 87).

Натпис Радосаве и сина јој Бранка у Домашеву. Овдје доносим због представе евхаристије (конфронтиране птице пију из пехара) више натписа: † радосава (са) синоуь бранькомь. (Vego, 1964: 113).

Натпис кнеза Влађа Бијелића у цркви Св. Кнеза Лазара у Влаховићима: ꙗ се лежи кнезь
вляѣхъ вьснѣхъ ѡ своѡи црькви ѡ свѣтоѡмъ лазарѡ чловѣчѣ тако да ннеси проклѣтъ не тикан ѡ мѣ. (Vego,
1964: 95).

Натпис Рашкоја на великом Крсту у Глеђевцима: а се лежи рашкоја. (Vego, 1964: 86).

Напис на Крсту Мрва Радојевића и жене му Ђуре на лок. Крстине (Брајковина) у Убоску: а се лежи мрво радојевић са сѣп(р)ѡком(ь) кѣр(о)м(ь). (Комар, 2015: 73).

Натпис Радихне на Крсту у Миљановићима (Обзир): а снѣ лежи похвалѣнѣ юнак радѣхѣна н снѣ
хсѣнѣ снѣ(ъ) ѣѣ вѣхосавѣ. ОВАЈ КРСТ ПАО ЈЕ НА ЗЕМЉУ ОД ПОТРЕСА 1888. ПОДИЖЕ ГА С
НАРОДОМ САВО СИМИЋ ЈЕРЕЈ 16 АВГ. 1890. (Vego, 1964: 99).

Напис на Крсту Твртка Вукца на Крсту у Доњој Капавици: а се лежи твртко вѣкаѣ сн
бнлг(ь) сѣтѣ зѣжк(ь) мѣ нванко и писл. (Vego, 1964: 204).

Натпис Рада на плочи под Крстом у Банчићима (код Јањића гробља): *а се лежи раде*. (Комар, 2015: 75 - 76).

Напис Радње Радова на Крсту у Пољицама у Убоску: а се лежи радона радовѣ 7052 = 1544). (Комар, 2015: 84).

Мајевица.

Напис Прибислава Милошевића у Пиперима: (ѣ се) лежи приенсавъ милошевиѣ добри братъ
 мю родомъ бнль и ѡн га ѡпъ и хърьковнѣ и плати ѣ се лежи приенсавъ (м)лошевиѣ на свои земљи
 на всорахъ а поставише на недь т(ѡро)аръ и си бѣангъ г брат ни є синовь при(бнль)ша и раднша (и
 любнша) ... и радьмнль (и трн)понъ и тьльць и бран(ь). (Комар, Миловановић, Спасојевић, 2017:
 155 - 168; Комар, 2018: 819 - 820).

Мостар.

Калуђерица Владисава у Хумилишанима: а се лежи владисава днвнца. (Vego, 1962: 17; Комар, 2018: 121-122).

Натпис Радивоја у Мостару: (в)а нде в(ог)а вел(н)кога цѣра небеснога (н) з(е)м(ь)нога а се лежи радивон (на) крсношцици. (Vego, 1964: 82; Комар, 2018: 808 - 809).

Невесине.

Натпис Вукше Дмитривића у Запостима код Зовог дола: снѣ лежи вѣкша дмитровић ѡбнше мѣ на слѣжеѣ г(осподн)на цога ма освети мѣ ра(до)е приенсалнѣ(ь) би како є виднто б(о)гомъ н г(осподн)номъ. (Vego, 1964: 172, Комар, 2018: 223 - 224).

Натпис кришћана Радивоја и Радоње Огрувића у Пресјеци: се лежи радивонѣ огрѣвић (з) браѣтомъ радономъ цном(о) обадва крс(ь)ана ѡ кокате ѡ г(оспо)де ни го ... (Комар, 2018: 254).

Натпис на Крсту Вујовице на Горњој Трусини: † а се крст вѣовце. (Комар, 2018: 338).

Неум.

Натпис Вука, сина кнеза Обрада и сестре му Јеле у Подградињу у порти цркве Св. Јована (Г. Храсно): а се лежи вѣкъ синъ кнеза шбрада с(а) сестромъ еломъ н покаченова га млати ана клет н проклетъ тко ќе крети ѡ мѣ. (Vego, 1964: 83).

Натпис браће Радивоја и Радана Вукосавића на Крсту у Поджабљу (Градац): нежъсь а се леже дѣва брата радивон н радан(ь) а н ѡдрне(ше) ова ѡ еданъ данъ ово сѡ синови цмлоша вѣкосавнѣ градн(хъ) станнса(въ) млатнаш(ь). (Комар, 2018: 556).

Натпис мајстора Вукаса и брата му Ивка на поломљеном великом Крсту у Горњем Храсну код кућа Жарковића (Радишевина): вѣкась манстор(ь) з братомѣ нвом(ь). (Комар, 2018: 440).

Никшић.

Натпис Прибила Петковића и кућнице му Маре у Броћанцу: † а се лажн рабъ божн приенлъ петковић с кѣћницомъ с царомъ ѡ теѣ да є клетъ н проклетъ тко (одо)влє (цн) т(ѣ)ло поке (одъ ва)сь прѣвалтн † сь ка ... (Комар, 2018: 255 - 256).

Натпис Милице у порти Саборне цркве Св. Арх. Михаила у Бањанима: а се лежи цмланца а покачен(о)ваше ц(н) (огра)д(ь) б(о)же благосл(овн). (Комар, 2018: 435).

Натпис грешне слуге Божије Вукне у споменику уграђеном у зид цркве Св. Јована у Клењу у Бањанима: а се лежи грешна раба божна вѣкна. (Комар, 2018: 311 - 312).

Натпис слуге Божијег кнеза Грубача Цвјетковића у цркви Св. Јована на Дријенку у Петровићима: а се лежи рабъ б(о)жн кнезь гр(ѡ)бачъ цв(ѣ)тков(н)ѣ бананинъ. (Комар, 2018: 437 - 438).

Петко крстијанин у Грчком гробљу под Соколом код Плужина - Фоче: (се) поставихъ: бѣлнѣ: за живота а чекахъ: смъртн ѿ соколъ а ѿ многа г(осподн)а воеводе: стѣпана кон мѣ поттено: хранише: а б(о)гъ неговъ д(ѡ)шѡ съх(ра)ни ѿ в(н)ш(н)емъ ер(ѡ)с(алн)мн ꙗко петко крстнаѣниъ. (Томовић, 2010: 119-120; Комар, 2018: 170 - 171). Налазим могућност читања завршног дијела: „... у Вишњем Јерусалиму“, умјесто: „... јер сам и ја“.

Рогатица.

Војвода Миотош на Лађевини: ꙗко в нмѣ оца н с(н)на н свето(га) д(ѡ)ха а се лежи воевода мнѡтошъ (са) свомъ (с)нноъ стѣпкомъ своѡхъ г(оспо)д(н)нѡхъ влаткѡхъ влађевнѡхъ конъ ногъ кон мѡхъ послѡжн жнвѡхъ а мртѡва побнлжн божн(о)мъ (п)омоѡю н кнеза павла мнѡстнѡ а н се копанте на племѣ(нн)тодъ н правн воевода мнѡтошъ н мнѡго ѡ мѡе рѡке на землн бн а ꙗко нн ѡ е(а)не н ннкорѡ не бн мртѡвѡхъ не х(тѡхъ) га ѡбнт(н). Могуће и: х(о)тнахъ га ѡбнт(н). (Vego, 1970: 222).

Господин Влатко Влађевнѡхъ на Лађевини: ꙗко в нмѣ ѡца н снна н све(та)го д(ѡ)ха а се лежи влатко вла(ѡ)внѡхъ кон не мѡлаше н(н) еднѡга чл(о)в(е)ка такмѡрна а ѡбнде мнѡго землѣ а дома погнѡе а за ннмъ не оста нн с(н)нѡхъ нн братѡ а нанѡ ѡснче каѡн неговъ воевода мнѡтошъ слѡжн на божномъ помоѡю н кнеза павла мнѡстнѡхъ кон ѡкопа влатка поменѡхъ б(о)га. (Vego, 1970: 223).

Грубача, жена војводе Миотоша у Сељанима: в нмѣ оца н с(н)на н светога д(ѡ)ха а се лежи грѡбѡча воеводе мнѡтоша поттѣна н ѡ т(о)мъ лежѣ съ дѣбномъ (на с)вомъ на племѣ(нн)тод(ѡ). (Vego, 1970: 218).

Добри Богдана Домше Озреновића: се п(иса...) ꙗко в нмѣ оца н с(н)на н светога д(ѡ)ха а се лежи добри б(о)гданѡхъ или: б(ра)данѡхъ доброго домѡше или: донѡше ѡзрѣновнѡхъ сннѡхъ ѡ тон доба ѡмрѣхъ нн се бѣхъ ѡмразнѡхъ зѡхъ нн до (!) нн добрѡхъ н кто мѣ знѡше всакъ мѣ жалѡше доб(а)рѡхъ хотѣхъ юнакѡхъ бнтн алн мн смрѣть прѣкратн ѡндохъ бл(а)гословѡмъ мѡхъ (!) ѡв(о) тн пл(а)ћахъ к мѡемъ в(сн)мъ поѡн р(а)д(ост)ан(ѡ) ... (Vego, 1970: 211).

Натпис Трше Бановића у селу Кованѡхъ (лок. Торић): вѡ нмѣ божнѣ а се лежи тѡр(ѡ)ша бановнѡхъ добри витезѡхъ на своѡмъ племенитѡхъ. (Vego, 1970: 221; Комар, 2018: 789).

Озрина Копијевић са лок. Беговина: вѡ нмѣ божнѣ а се лежи озрина копнѡхъ ... се писѡ днѡхъ мнѡсалнѡхъ радѡе нѡхъ смрѣтн понсѡхъхъ навнѡдѡхъ кралѡв(т)в(а) бѡсанскога н госпѡцтва срѣбскога за мѡга г(осподн)а слѡжѡхъ бѡдоше мѣ н бѣкоше мѣ н ѡтѣраше н тѡхъ смрѣтн не допадохъ н ѡмрнѡхъ на рошѣство хрѣст(о)во н г(осподн)нѡхъ мѣ воевода ѡкрнлн н ѡкопа н побнлжн. (Vego, 1970: 224; Комар, 2018: 9596).

Рудо.

Поп Прибисав у селу Радожеља код Рудѡг (плѡча у црквншту Св. Николе): ꙗко вѡ нмѣ божнѣ н с(вѣта)го нн(к)ѡле се лежи попѡхъ прн+бнсѡхъ. (Комар, 2018: 973 - 974; Комар, Скоко, Тѣха, 2019: 51 - 53).

Сарајево.

Натпис „милога Бога“ у збирци Земаљског музеја: *многомѣ богъ ... младъ* (Vego, 1970: 232).

Натпис Батића Мирковића у Копошићима (Илијаш): *† въ нѣмѣ отца и сина (и) свѣтго д(с)ха мѣнн(ъ) се лежи кнезь батићъ ба свое зѣмли на племеннѣмъ мѣнѣмъ бѣноу и славнаго гдѣна краля твѣртка кнезь босаньскѣ на високомъ се поболѣхъ на дѣбокъ мѣ дѣнь дондѣ си бѣангъ постави господѣ вѣкава с мѣмѣмъ добримъ(ъ) и жнѣмъ мѣ бѣроу славѣше и мртѣмъ мѣ послѣжи.* (Vego, 1970: 245; Комар, 2018: 782 - 783).

Соколац.

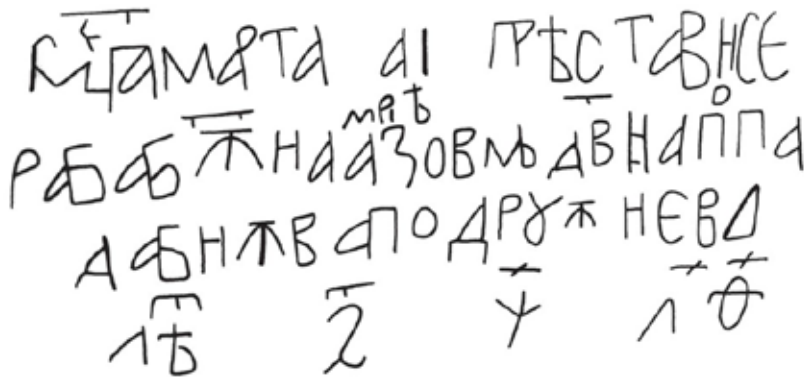
Натпис Радослава који је „писао“ поп Прибислав у Каљини (Подроманија): *† се лежи р(а)д(о)сла(в)ъ(ъ) з(е) котѣ мѣрнѣ на своѣмъ зѣмли на племеннѣмъ. (се) п(и)са попу прибислав(ъ).* (Vego, 1970: 229, Комар, 2018: 100).

Сребреница.

Натпис Остоје крстјанина у Згуњи на Дрини: *а се лежи остѣ крѣстићѣ на згѣнѣ.* (Vego, 1970: 316).

Столац.

Калуђерица Марија на Видоштаку: *мѣмъ мѣмъ а: прѣставн се раба б(о)жна м(а)рѣ зовомъ д(и)вца ппа давиж(и)ва подрѣжне ва лѣ(о) ѣ ѣ ѣ ѣ.* (Vego, 1964: 53; Комар, 2018: 105).

КѢМѢМѢМѢ А: ПРѢСТАВН СЕ РАБА БОЖНА МАРѢ ЗОВОМЪ ДИВЦА
 ППА ДАВИЖ(И)ВА ПОДРѢЖНЕ ВА ЛѢ(О) Я Я Я Я

Г. Комар: цртеж натписа калуђерице Марије из 1231. године.

Калуђерица Полихронија у Величанима: въ нѣмѣ ѿца н сѣна н сѣго дѣа се лежи раба бѣжна полнхраниа а зовомъ мнѣрскиаъ господа радаау жоупана неньца унхорнѣа кѣуннца а неѣста жѣпана братка н сѣге дабнжнѣа н тепунѣе стнпѣа а кѣун жѣпана мнѣлѣтна дражнѣоѣвнѣа а казнѣцѣ сѣннѣс сестра а поставн сѣ бѣлѣгѣ не снѣ дабнжнѣ сѣ бжнѣомъ помошунѣо самѣ свонѣн лѣдѣаи а въ днн гдѣа крааа тѣрѣтка. (Vego, 1964: 102; Комар, 2018: 109 - 112).

Поп Богчин у Полицама код Требиња: а се сѣнѣ попа богѣнна. (Vego, 1964: 127).

Крст Божичка у Струјиѣма у Поповом пољу: а снѣ ован крста божнѣко. (Vego, 1970: 319).

Ктитор Радич у Драчеву у Поповом пољу: а снѣ потнѣа кнез раднѣ смернн раб божн тнтѣр храма сего. (Vego, 1964: 107).

Натпис на Крсту Вукобрата Ђурђевиѣа у Колањевиѣима на Требишњици: а се лежи вѣкобрат(ѣ) вѣрѣвнѣѣ. (Vego, 1964: 135).

Натпис на Крсту Драгиѣа Дорлошевиѣа у селу Врпоље у Љубомиру: † ва се лежи драгнѣѣ дорлошевнѣѣ. (Vego, 1964: 116).

Натпис протопопа Обрада Малешевца у црквишту Св. Игњатија Богоносца у Жудојевиѣима: а се грѣбъ прѣт(ѣ)п(ѣ)н ѿбр(а)да малешевца ѣ(в)н грѣбъ жнѣѣ граднѣѣ а мѣтав(ѣ) въ грѣѣ потнѣаѣѣ братн(ѣ) мо(н)а тер(а)ѣте (или: перѣте) н пр(н)стѣпанте а б(ѣ)га не заб(з)нѣанте н мѣне мн костн не пр(ѣ)трасанте (г)ѣре самѣ ѣавнѣо како стѣ вн саде а вн ѣте внтн како Я † сѣде. (Комар, 2018: 493 - 494).

Натпис Радосава Вукиѣвиѣа на Крсту у селу Хум: нека се зна како прѣвн радосав(ѣ) вѣкнѣвнѣѣ пѣтѣ за дѣшѣ матѣрнѣѣ нд а ма(н)строѣоѣѣ с аспре. (Vego, 1964: 123).

Натпис на Крсту кнеза Зота у порти црквишта у Домашеву (Љубомир): а се лежи кнезѣ зѣтѣ сннѣ кнеза петра леже в лето з п. (Vego, 1964: 114)

Натпис на Крсту Рада Рашковиѣа (Ратковиѣа) на Беговим коритима у Бијелој гори (масив Орјена): а се крст(ѣ) рѣ(а)да рашковн(н)ѣа. (Комар, 2018: 372).

Натпис на Крсту Умка Вукиѣвиѣа у Горњим Туранима (Требињска Брда): ѣ да се зна грѣбъ хѣмѣко вѣкнѣвнѣѣ. (Vego, 1964: 126).

Натпис на Крсту Умка у селу Хум у порти цркве Пресвете Богородице: а се хѣмѣко потнѣа. (Vego, 1964: 123).

Натпис Николе Вугдраголиѣа на Крсту на лок. Крива ријека код села Туљи: ва се лежи ннѣкола вѣдраголиѣѣ. (Vego, 1964: 120, Комар, 2018: 448 - 449).

Фоча.

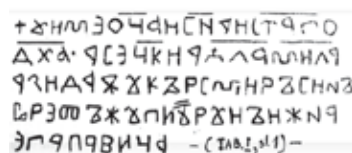
Натпис госта Милутина на Хумском: ва ниде твое причина тьронце гдѣна гѣти днаѣтнина бнлангъ родомъ црньннѣанъ погне(е) нно него ли (ѡ) дналостн божнен / жнтне а жнхъ ѡ чаете босанке гѣподе причнхъ дарове ѡ велнке гѣподе н властео н ѡ грѣчке гѣподе а все видндо. (Vego, 1964: 190).

Херцег Нови.

Натпис Милатка у поду православне цркве у селу Поди код Херцег Новог: си гроб(ъ) дна(а)тковъ. (Комар, 2018: 188).

Чаплина.

Натпис на Хумачкој плочи (Часној трпези цркве Св. архангела Михаила на Хумцу). Овдје по Марку Вегу: † ѡ ниде оца н сѣа н стѣго дѣа а се цѣн аѣла мѣла а знда жѡ кѣрсмиръ сннѣ брѣтѣ жѡпн ѡрѡнѣ н жна ега павнца. (Vego, 1962: 14).

Читлук.

Натпис Јурја Ивановића на Крсту у селу Арапи: а се пише на крѣстѡ юрѣа да е знати свакомоѡ ѡвонкѡ юран нв(а)новн(ъ) како стекохъ благо н ш(ъ) неѣа погнебохъ каѣн ѡснѣ раднѡѡ коваѡѡ. (Vego, 1962: 13; Комар, 2018: 856 - 857).

Шавник.

Натпис Мирослава Рашковића у цркви Пресвете Богородице у Пошћењу: † а сен миро(а)в(ъ) рашковнѣ лежи братнѣ пернѣ н причѣпанѣ а не прѣкопаванѣ моѡга доѡа бѣтнѡга гдѣ мѣ братнѣ полоѡжише а сен гледаѣ не въ бежати. (Комар, 2018: 509 - 510).

Натпис слуге Божјег Дмитра у Придворици у Дробњаку (ступ са представом Крста) а се лежи раб божн дѣтр дм(н)т(а)р(ъ). (Комар, 2018: 977).

Натпис Павца Драгивићића (Драгићевића) на плочи крај цркве Успења Пресвете Богородице у Пошћењу: † се лежнѣ конв(о)да паваци рабъ в(о)жн драгнвнѣнѣ обрада а прости в(о)жѣ ѡ ѡ ѡ (1645). (Комар, 2018: 558).

ЛИТЕРАТУРА

- M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1964.
- Г. Комар, *Средњовјековни крстови и натписи љубињског подручја*, Допуњено и измијењено издање објављено у електронској форми на сајту: www.mramorje.com, 2015.
- Г. Комар, *Тирилични натписи на стећцима*, Београд, 2018.
- Г. Комар, *Књига о стећку*, Требиње, 2019.
- Г. Комар, *Повијест о Вишњем Јерусалиму – одломци*, Херцег Нови, 2020.
- Г. Комар, У. Скоко, С. Ђеха, *Средњовјековни споменици Чајнича*, Требиње – Херцег Нови, 2019.
- Г. Комар, Н. Миловановић, В. Спасојевић, „*Тирилични натписи у селу Пипери на Мајевици*”, Бокатин дијак – часопис за језик, књижевност и духовност, год. VI, бр. 10, Лопаре.
- Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja, Naše starine IX*, Sarajevo, 1964.
- M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, tom I–IV, 1962.
- С. Раичевић, *Споменици у старој жупи Оногошт*, Београд, 1992.
- Г. Томовић, „*Надгробни натпис Петка крстјанина*” у: Зборник радова са научног скупа: *Шћепан поље и његове светиње кроз вјекове*, 24–25. септембар 2006, Плужине; Објављено: 2010.
- Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971.
- Š. Bešlagić, *Stećci. Kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1953.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.11+497.6)(082)
930.85(497.11+497.6)(082)

НАУЧНИ симпосион “Косовски завјет: историја и култура
памћења у Републици Српској” (2023 ; Требиње)

Косовски завјет : историја и култура памћења у Републици
Српској : зборник радова са научног симпосиона / [главни
и одговорни уредник Душан Павловић ; уреднички одбор
Горан Латиновић ... [и др.]]. - Бања Лука : Графид : Центар за
друштвено-политичка истраживања Републике Српске, 2023
(Бања Лука : Графид). - 102 стр. : илустр. ; 24 см. - (Едиција
Форум)

На врху насл. стр.: Министарство за научнотехнолошки развој,
високо образовање и информационо друштво. - Тираж 50. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија
уз сваки рад.

ISBN 978-99976-15-01-5 (Графид)

COBISS.RS-ID 139285505

ИЗДАЈА

www.cdpirs.org

ISBN 978-99976-15-01-5

9 789997 615015